

Palásti László

.....
**A BORI
HALÁLÚT
REGÉNYE**

Tanúságtevők

Sorozatszerkesztő: UNGVÁRI TAMÁS

Palásti László

.....

**A BORI
HALÁLÚT
REGÉNYE**

SCOLAR

Copyright © PALÁSTI LÁSZLÓ örököse, EVA BROWN, 2016

© SCOLAR KIADÓ, 2016

A könyv megjelenését támogatta a Miniszterelnökség KTHÁT /739/6 (2015) alapján a MUSZOE (Munkaszolgálatosok Országos Egyesülete).

Jelen kötet a Gábor Áron Könyvkiadó Vállalat 1945-ös kiadása alapján készült.

Borítófotók:

- Domony, 1941 - munkaszolgálatos alakulat a kiképzés alatt
(Fortepan / Magyar Zsidó Levéltár)
- Bor - vasútállomás (Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont)

MINDEN JOG FENNTARTVA.

A mű egyetlen részlete sem használható fel és nem sokszorosítható a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül.

EGY ELFELEDETT MŰ FELFEDEZÉSE

Palásti László író és újságíró elfeledték, miként számos, egykoron tollából élő sorstársát. Amikor a zsidónak minősített szerzőket a megkülönböztető törvények koldusbotra juttatták, felállították szerkesztőségi íróasztalaik mellől, nem maradt más megélhetésük, mint akár saját kiadásban, könyveket írni. Palásti László hajdan így szerzette sorra regényeit és jeleneteit, 1942-ben a *Félbeszakadt játszmat*, 1943-ban a *Karriervárost*, ugyanabban az esztendőben a *Koldustól királyfiig* címűt. Ezek könyvgyűjtői ritkaságok, miként első könyve, az 1928-ban közzéadott *Aeropolis is*, egy tudományos sci-fi, mely egy térben lebegő, űrállomás jellegű városról szól.

Újságírói pályáját az 1903-ban született Palásti a *Világ* és a *Pesti Hírlap* szerkesztő-riportereként kezdte. Ezt követően a weimari köztársaság Berlinjének pezsgő kulturális életébe vetette magát az *Esti Hírlap*, a *Színházi Élet* és a *Nemzeti Sport* munkatársaként. 1931-ben ötvenezer magyar élt berlini emigrációban. Palásti László 1931-ben megindította a *Berlini Futárt* a német nagyvárosban működő magyaroknak. A *Berlini kalauz* az itt élő magyarok lexikonjának készült. A német fővárosban töltött négy esztendeje alatt interjúkat készített világhírű emberekkel. A megszólaltatott nagyságok között volt Albert Einstein, Thomas Mann, Erich Maria Remarque és Lehár Ferenc.

Pályáját, diákként, interjúkkal kezdte. Bajor Gizi, a nagy diva öltözőjébe lopózott be, aki hosszan vallott neki pályájáról, elképzeléseiről.

Budapesten ismerte meg későbbi feleségét, Palkó Vilmát, egy alföldi parasztcsalád örökbe fogadott leányát. Palásti a menyasszony és a vőlegény családjának rosszallását elnyerve, elvette a keresztény vallású leányt Berlinben. Olyan szegények voltak, hogy egy

antik bútorüzletben pecsételték meg nászukat, biedermeier ágyban, barokk csillár alatt. Lakásuk nem lévén, itt tartózkodhattak zárástól nyitásig.

Vilma szerelemgyerek volt. Palásti írói álneve volt a budapesti zsidó családból származó Szilágyi Lászlónak. Persze már a Szilágyi is magyarosított név: a Sonnenfeldet cserélte le vele.

Hitler hatalomátvétele után Palásti hazatért Budapestre.

1944-ben hívták be munkaszolgálatra, és egyazon vasútszelvényen utazott Radnóti Miklóssal a szerbiai Bor rézbányáiba.

Bor rézbányáiban hatezer kényszermunkás dolgozott a német Todt szervezet felügyelete alatt, magyar felvigyázók segítségével a náci hadigépezet szolgálatában. A táborhálózat Bor körül épült, az egyes táborhelyeket német tájegységekről és városokról nevezték el. Radnóti a Heidenau lógerbe került, míg Palásti a Vorarlberg altáborba, mely közelebb esett Bor központjához. Ennek itt csak azért lehet jelentősége, mert Radnóti Miklós *Erőltetett menet* című versét a táborból a központig tartó gyaloglásról írta.

Palásti László negyvenegy esztendősen kezdte vasútépítői munkáját Borban. A munkaszolgálat életkorának felső határa akkoriban negyvenkét esztendő volt. Palásti már a megérkezésnél látta, hogy a korábban odaszállított, sárga csillaggal megjelölt munkaszolgálatosok rongyokban, kiéhezetten támolyognak, többüknek ing se jutott, félmeztelenül, hajnalban indulnak, és napnyugtáig követ törnek, a meredek lejtőn csillékbe emelik a kirobbantott nagy sziklákat, súlyos talpfákat cipelnek egymaguk.

A tábor magyar felügyelői kedvükre kínozták, pofozták és kikötötték a kiszolgáltatott embereket. A kikötés elvileg tilos volt a magyar hadseregben, ezért „megkötözés”-ként emlegették. Ez a nyelvi eufemizmus elárulja, tudatában voltak a törvényszegésnek. Kikötés: egy gerendára átvett kötél, csuklójánál hátrabilincselve függesztették fel az áldozatot, a földtől elemelve. Több órás kikötés után volt olyan munkaszolgálatos, akinek olyannyira megnyúlt a karja, hogy földig ért, akár a majomé.

Palásti emlékirata akár a szadizmus iskolája is lehetne. Még hozzá azáltal, hogy az élményei nyomában, 1945-ben írott műben nincs bosszúvágy, csak csodálkozás – milyen is az ember. A keret az áldozatok pofozásában jeleskedett, vagy olyan játékban, hogy egy terem négy sarkából puskatussal szorítják középre sűrű ütésekkel az áldozatokat.

A szadista táborparancsnokot, Marányi Ede alezredest ugyan bíróság elé állították, ám megszökött, és álnéven élte le békés életét Németországban, ahogyan azt Csapody Tamás, a bori munkaszolgálat szakértője felderítette.

Ellentétben sok más lágernaplóval, Palásti tapasztalatába az emberi szolidaritás élménye is belefért. Az áldozatok itt ritkán fordulnak egymással szembe egy falat kenyérért. A gyalogmenetben, több száz kilométeren át, egymást támogatták. A menetoszlopban nagyobb túlélési esélye volt annak, aki középre sorolt, mert a széleken német SS-ek ritkították a nyugat felé hajtott, legyengült szerencsétleneket.

A bori halálút hiteles tényregény, bár megírásakor a fogalmat sem ismerték. Palásti ábrázolása visszafogott, s ebben költői. Megjelenésekor visszhangtalan maradt a könyv: 1945-ben nem a vészkorszak eseményeinek feltárása, hanem eltagadása kezdődött el.

A műben Palásti nem említi családját, holott az is, ahogyan mondani szokás, kész regény. Forrásként ezúttal Palásti László lányának, Panninak emlékezését, a *Budapest Girl – an immigrant confronts the past* (Budapesti lány – egy emigráns szembenéz a múltjával) című Új-Zélandon megjelent emlékiratára támaszkodom.

1944-ben a római katolikusként nevelt Pannit apja után zsidónak minősítette iskolája. A családfő munkaszolgálaton, ők átköltöznek az édesanya szülőfalujába, s itt várják, félig-meddig bujkálva, hogy Palásti hazatérjen.

Várják az apát, férjet és embert, aki túlélte és megírhatta a második világháború és a magyar történelem legszörnyűbb vérengzését.

A szovjet csapatok közeledtére feloszlatták a bori ércbányák táboraikat, s a munkaszolgálatosokat két csoportban, gyalogmenetben indították Szerbiából Magyarországra. Az első csoportot megtizedelte a cservenkai vérengzés. Ezt a szörnyűséget forrásértékűen, hitelesen Palásti László jelen műve ábrázolta. A szigorúan őrzött menetet a helybeli németekből szervezett milícia kezdte gyilkolni. A kíséző magyar keret kiszolgáltatta foglyait az egyenruhás bandának.

1944 októberében érte el a menet a cservenkai téglagyárat, ahol a kemencék mellől húszasával vitték kivégzésre egy előre megásott tömegsírhoz a foglyokat; puskával és gépkarabéllyal lőtték halomra őket. Becslések szerint nyolcszáz-ezer embert.

E szörnyűség fegyelmezett és visszafogott leírása Palásti könyvének különös érdeme. Szökésének története is itt olvasható, s a leírást még értékesebbé teszi, hogy nem szőtte bele menekülésének minden képzeletet felülmúló kalandjait.

Ez már nem Palásti-regény, hanem Palásti életregénye.

Palásti László illegálisan dolgozott egy pesti főzsdelapnak a második zsidótörvény után. Vidéki bankigazgatókhoz utazgatott, hogy tőlük szerezzen információt, és azt kis színesekben megírja. Cservenkáról megszökve egy bajai bankigazgatót hívott fel, akitől élelmet, gondoskodást és civil ruhát kapott. Így vonatozott fel Pestre, ahol balszerencséjére igazoltatták, és Eichmann, valamint Hain Péter főhadiszállására, az ún. Kis-Majesticbe került, az akkori Svábhegyre. Ott a fűtő ruháját csepte el és szökött meg, ám hiába, mert erre új letartóztatás és új bujkálás következett.

Palásti Lászlót a már körülrzárt Budapesten lelte fel a családja.

A bori első menet túlélő tagjait, köztük Radnóti Miklóst, embertelen körülmények között hajtották Szerbiából Magyarországra. A menetben százak haltak meg. Radnóti az egyik csoportban indult Mosonmagyaróvár felé. A költő meggyilkolását többen ábrázolták egyedi esetnek. Palásti beszámolója bizonyította, hogy a mun-

kaszolgálat jellemzője a tömegkivégzés volt. Jelen mű így a második világháború történetének kiemelkedő fontosságú forrása.

Palásti 1979-ben bekövetkezett haláláig írt. 1945-ben Stella Adorjánnal Hitler-vicceket adott ki kötetben, írói pályáját mégis felbetörte az új rendszer. Noha számos kötete jelent meg, leginkább a *Ludas Matyi* című vicclap munkatársaként tartották számon. Művei közül *A bori halálút regénye* messze a legkiemelkedőbb.*

Ungvári Tamás

* Ezúton mondok hálás köszönetet Palásti László lányának, Eva Brown asszonynak és Csapody Tamásnak, Bor lágerei tudósának, valamint Sessler Györgynek, a MUSZOE elnökének tanulmányom írásához nyújtott segítségükért.

ELSŐ FEJEZET – Indulás Szerbiába

AMIKOR 1944. MÁJUS 17-ÉN bevonultam Vácra, azt hittem, három hónap múlva leszerelek és ha „feketén” is, de folytathatom mesterségemet, az írást. Mert 1938-ban én is elvesztettem szerkesztőségi íróasztalomat, de nem vesztettem el a hitemet abban, hogy a hitleri rémuralom véget ér, és fel szabadul az ország, a lélek és a töltőtoll is.

A töltőtollal ugyan egy kis baj van, mert 1944. szeptember 21-én, amikor visszafelé jöttünk a bori halálmenetben, német katonák kifosztottak bennünket. Pozserovácon elvették a töltőtollam is.

Később, amikor Cservenkán húszasával vittek bennünket kivégezni, és minden holminkat, értéktárgyunkat a tégláégető kemencékben hagytuk, eszembe jutott, mennyire sajnáltam Pozsarevácon a töltőtollamat.

De kezdjük sorjában...

Vácról egy szomszédos faluba, Kosdra kerültünk, ahol századírnok lettem. Századparancsnokunk, Szabó Lajos főhadnagy már az első napokban kimutatta foga sárgáját, mert nála fehér fogakról szó sem lehetett. Horovitz Gyuri fogtechnikus bajtársunk már előre örült annak, hogy a főhadnagy fogainak kezelésével ellóghatja az egész három hónapot. Szóval Szabó főhadnagy másnap vételeztetni akart, és elsétálva a feszes vigyázzban álló század előtt, elkiáltotta magát:

- Három darab musz lépjen ki!

„Musz”-nak hívták röviden a munkaszolgálatosokat. „A három darab” pedig azt jelentette, hogy Szabó főhadnagy úr

mindvégig darabszámra kezelte a munkaszolgálatosokat, mint valami eladásra kerülő árucikket.

Akkor még nem tudtuk, hogy valóban eladásra kerülünk. Eladtak bennünket Hitlernek, tehát Szabó főhadnagy darabszámra való megjelölése stílszerű volt. Árucikknek számítottunk, eladtak bennünket és vágóhídra kerültünk, mint a barmok.

Május 22-én híre járt, hogy a század nem marad Kosdon, hanem Szerbiába megy. A hírhedt Borba... Borzalmas hírek keringtek akkoriban Borról. Állítólag azért volt szükség utánpótlásra, mert az előző évben odahurcolt munkaszolgálatosok mind elpusztultak.

Másnap megtudtam, hogy a mi századunk mégsem megy, mert tartalékszázadnak minősítették és Kosdon marad. Megnyugodtunk, örömünk azonban korai volt. Nem számoltunk Szabó főhadnaggal, aki - mint később kitudt -, kiharcolta a mi deportálásunkat is. Tetszett neki a szerbiai utazás.

Az indulásunk előtti napon a századparancsnok elszedte minden pénzünket, és csak tíz pengőt hagyott egy-egy „darab” musznál. Ugyanaznap minden „darab” musz fogadhatta hozzátartozóját és átvehette tőlük a téli ruhaneműeket. Mindenkit elkésérített, hogy május végén, rekkenő hőségben télikabátot és hósapkát kell magunkkal cipelnünk Szerbiába. A három hónapra tervezett munkaszolgálat reménye semmivé foszlott, minden jel arra vallott, hogy a telet is Szerbiában töltjük.

Kosd tele volt síró asszonyokkal. Akkoriban a sárga csilagos zsidók már nem utazhattak vidékre. De a szerelmes és aggódó asszonyok nem törődtek ezzel a tilalommal, és majdnem mindenkinek a hozzátartozója meglátogatta a kosdi táborot. Szívet tépő látvány volt a búcsú. Pedig akkor még nem

tudták sem az indulók, sem az itthon maradottak, hogy ez a május végi búcsúzkodás sokuknál örökre szól, mert mire ismét együtt lehetnének, addigra vagy a férjet ölték meg Hitler pribékjei Borból hazafelé menet, másoknál a feleséget Budapesten, vagy pedig mindkettőjüket elnémították a náci gépfegyvergolyók.

Csak Szabó főhadnagyot nem hatotta meg az asszonyi könny. A téli ruhaneműt átadhatták szeretteiknek a fájdalomtól reszkető nők, de semmi mást nem engedélyezett Szabó főhadnagy. A mákos tekercs, a rétes, a pogácsa, a sült hús mind-mind visszakerült az asszonyokhoz. Ha egy bátrabb nő érveket sorolt fel, hogy ennivalóval kell ellátnia hosszú útra induló férjét, Szabó főhadnagy „erőszakoskodásnak” minősítette szerető gondoskodását, és egyszerűen kiborította az élelmiszerral telt doboz vagy bőrönd tartalmát a földre. Ezzel nemcsak a munkaszolgálatosokat fosztotta meg a nekik szánt jó falatoktól, hanem ízelítőt is adott a családtagoknak abból, hogy milyen sors vár a muszokra. Azonfelül anyagi kárt is okozott a drága pénzen összegyűjtött ennivalók elpusztításával. Az asszonyok a hazafelé vezető úton aligha beszéltek másról, mint szomorú tapasztalataikról és arról a még szomorúbb sorsról, amely hozzátartozóikra vár Szabó főhadnagy basáskodása alatt.

Sajnos, nem volt alkalmunk, hogy kellemesen csalódjunk Szabó főhadnagyban.

Május 25-én vonatra álltunk, mert a legjobb akarattal sem lehetett azt mondani, hogy vonatra ültünk. Olyan zsúfoltan szorongtunk a kisméretű marhavagonokban, hogy lehetetlen volt leülni. A társaság mégsem volt levert. Az utazás előtti lázas hangulat mindannyiunkat magával ragadott, és a kedvezőtlen előjelek ellenére is igyekeztünk bizakodva tekinteni jövőnk felé.

Rauscher, egy nagy gyárvállalat levelezője megjegyezte:
- Ingyen utazunk Szerbiába. Lehet, hogy rossz élmény lesz, de mindenesetre élmény.

Bokor, a legidősebb közöttünk - negyvenöt éves volt - búsán panaszolta:

- Nekem nem is kellett volna eljönnöm. Negyvenkét éven felüliek Vácon maradtak. De beugrottam Janek hadnagynak.

- Hogyan? - kérdezték többen is.

- Tegnap este megkérdezte Janek, van-e közöttünk ügyes kereskedő, aki vételezni tud. Persze, sokan jelentkeztünk. Mindannyiunkat megkérdezett, milyen üzletünk volt. Én is megmondtam, hogy vaskereskedő vagyok.

- Éppen vaskereskedőre van szükségünk - válaszolta Janek és félreállított. - Ha valaki azt mondta, hogy illatszerész, akkor neki éppen illatszerész kellett. Kivett a századból huszonöt embert és félreállította őket. Mindenki irigyelt bennünket. De nem sokáig. Mi voltunk az a hiányzó huszonöt ember, akivel fel kellett tölteni a bori fél zászlóaljbat. Az én régi századom pedig Sződre került.

- Most már mindegy - vélte Gyenes -, lehet, hogy mi jártunk jobban.

Pécs felé közeledett a deportáltak vonata.

Huszti, az újságíró felsóhajtott:

- Ma két hete még itt nyaraltam Pécsett.

- Sárga csillaggal?

- Dehogy, a feleségem keresztény. Én is, már tíz esztendeje. Fehér karszalagos vagyok. Sokat ér... Mióta március 19-én bejöttek a németek, minden megváltozott. Most már csak azért fohászok, hogy ez a rossz, amiben most vagyunk, megmaradjon.

- Megbolondultál? - támadtak rá többen is.

- Persze, nem úgy gondolom, hogy örökre maradjon meg ez a borzalmas helyzet. De örülhetünk, ha nem lesz még rosszabb. Addig ki lehetne bírni, amíg a szövetséges hatalmak fel nem szabadítanak bennünket.

- Hát még rosszabb is lehet?

- De mennyire...

Valaki kinézett a marhakocsi ablakán.

- Eszék felé megyünk. Közeledünk a határhoz. Isten veled, Magyarország. Látunk-e valaha?

Völgyes, a „kis Völgyes” sóhajtott így. Akkor még nem tudta, hogy örökre elbúcsúzott Magyarországtól. A visszafelé vezető úton, Zombor előtt agyonlőtték...

A határ előtt hirtelen megállt a vonat.

Huszti kinézett és jelentette a kocsiban lévőknek:

- Szabó és Karay beszélgetnek. A hangfoszlányokból úgy veszem ki, hogy Szabó főhadnagy be akarja záratni a vagonajtókat, Karay nem.

Karay százados zászlóaljparancsnok volt. Már Vácott is és az úton végig úri módon, emberségesen viselkedett velünk.

- Ha ránk zárják az ajtót, megfulladunk! - állapította meg egy papírgyári cégvezető, aki magába roskadva kuporodott egy sarokban, és naphosszat meg sem mozdult.

MÁSODIK FEJEZET - Út a bizonytalanság felé...

SZABÓ FŐHADNAGY keresztülvitte akaratát a zászlóaljparancsnokkal szemben. Farkas szakaszvezető végigsietett a vonat mentén és kívülről bereteszte az ajtókat.

Nyomasztó sötétség lett a kocsi belsejében.

- Visznek bennünket, mint a barmokat a vágóhídra - mondta Gyenes.

A vonat végtelen órákon át zakatolt. Vitte utasait olyan tájakon át, amelyeket a szemünk elől is elzártak az irigy kezek. Étlen-szomjan utaztunk a rekkenő hőségben. Sejtelmünk sem volt róla, hol vagyunk, csak annyit tudtunk, hogy elhagytuk Magyarországot. A szomjúság egyre elviselhetetlenebbül gyötört. Kulacsaink rég kiürültek. A szomjúságtól megdagadt és szájpadrásunkhoz tapadt a nyelvünk. Mindenünket odaadtuk volna egy ital vízért. Újabb órák, hosszú órák teltek el, és a vonat zakatolását kimerült agyunkban éreztük visszhangozni. Vízre akartunk, egy korty vizet, vagy csak annyit, amennyivel megnedvesíthetjük ajkunkat, nyelvünket...

Végre megállt a vonat, és kinyitották az ablakokat. „Horvátországban” voltunk, valamilyen kis állomáson. Mohón, kimeredő szemmel néztük az állomáson csobogó kút tiszta vizét.

Kinyitották a vagonajtókat...

Kulacsainkkal felszerelve leugráltunk a kocsikról és rohantunk a kút felé. Szabó főhadnagy nem engedett senkit a vízhez. Egy horvát vasutas megsajnálta bennünket, és négy kulacsot teletöltve odahozott a vonathoz. Szabó főhadnagy azonban ezt is észrevette. Kikapta a vasutas kezéből a kulacsokat, a vizet kiöntötte a földre.

A horvát szitkozódva ment tovább.

- Mit mondott? - kérdeztük Engel Bélától, aki tudott szerbül és horvátul.

- Azt, hogy csapjon bele a ménkü...

- Rendes ember ez a horvát - állapítottuk meg. Hálásan gondoltunk rá, de ettől nem múlt el a szomjúságunk.

Zimony, Rumin és Velika Plana állomásokon sokáig vesztegelt a vonat. Ez már hamisítatlan Szerbia volt. Megengedték, hogy beváltuk pénzünket. Egy pengőért huszonhárom dinárt adtak. Később megtudtuk, hogy harminc-harmincöt az árfolyama.

Nisen átrohant velünk a vonat. Az ötödik nap hajnalán megérkeztünk Zajecarba, itt keskenyvágányú vasútra szálltunk át. Közeledtünk Borhoz, amelyről megtudtuk, hogy nem Borinak hívják, ahogy Vácon hallottuk. Azt is megtudtuk, hogy nem a rézbányákban dolgozunk, hanem vasutat fogunk építeni Hitlernek...

A keskenyvágányú vasúton néhány órai döcögés után megérkeznünk Borba. Szabó főhadnagy és a munkaszolgálatosokat kísérő keret innen visszament Pestre. Átadtak bennünket, mint a rendeltetési helyükre szállított állatokat. Mi pedig itt voltunk a legendás Borban, ahol egy év óta él háromezer kényszermunkás. Ha ugyan életnek lehet nevezni reménytelen szenvedésüket...

Amint leszálltunk a vonatról, nyomban egy nagy térségre tereltek bennünket. Alig tíz perc múlva levágtak az újonnan érkezett zászlóaljából száz „darab” kényszermunkást, és rövidesen egy főhadnagy vezetésével elindultunk állomáshelyünkre „Vorarlberg”-táborba.

Nehéz hátizsákjainkkal, pokrócainkkal megrakodva, borzalmas volt az út a június elsejei kánikulában. A forró déli napon ötvenkilónyi terhet cipelve hátunkon és kezünkben,

görnyedten kapaszkodtunk fel a táborhely felé vezető hegyre. Egy főhadnagy és hat legénységi állományú katona tartozott a keretünkhöz. Kísérniük kellett volna, de ehelyett hajtottak, tereltek, egyre gyorsabb ütemű menetelésre kényszerítettek. Aki elmaradt, nyomban érezte hátán a puskatust.

Tizenegy kilométernyire volt a tábor az állomástól. Vorarlberg-tábor közelében furcsa embereket pillantottunk meg egy tisztáson.

Egyszer Berlinben 1929-ben egy Reinhardt-előadáson láttam valami hasonlót. A darab egy kolduslázadásról szólt. Akkor azt írta Alfred Kerr a Berliner Tageblattban, hogy ilyen rongyos rongyokba csak Reinhardt tudja öltöztetni színészeit.

A reinhardti rendezés eltörpült az előtt a látvány előtt, amely most elénk tárult. Mintegy húsz borzalmas külsejű munkaszolgálatos várakozott ránk. Hajuk kopaszra nyírva, megviselt, koravén arccal, leírhatatlanul rongyos ruhában ácsorogtak az úton. Ingük hat-nyolc különböző színű és mintájú ronggyal volt kijavítva, de már a toldások is elrongyolódtak. Nadrágjuk eredeti szövetét látni sem lehetett a sárga, kék, piros és lila szövetrongyok tömkelegében. A foltok alól itt-ott kiütközött meztelen testük.

Megdöbbenve néztük a szörnyű látványt. Cipőjük sem volt, csak némelyik viselt fapapucsot.

- Mióta vagytok itt? - kérdezte Huszti a legközelebb állótól.

- Egy éve lesz nemsokára - hangzott a válasz.

Gyenes kész volt a lehangoló megállapítással:

- Egy év múlva mi is ilyenek leszünk. Vagy még ilyenek sem...

Juhász főhadnagy intett, mire a rongyosok hada megrohant bennünket. Elvették pokrócainkat és mindazt a hol-

mit, ami a kezünkben volt. Úgy látszik, a főhadnagy érezte, hogy csapatunk teljesen kimerül, mielőtt a táborba ér, ezért egy kilométernyire elénk rendelte a tábor lakóit.

Hihetetlen megkönnyebbülést éreztünk, amikor felszerelésünk egy részét átadhattuk.

Basch Gyuri, a bankigazgató, aki mindig a legpesszimistább volt közöttünk, odaszólt Gyeneshez:

- Azt hiszed, hogy ez a főhadnagy segíteni akart rajtunk? Fenét! Teljes felszereléssel háromszor annyi ideig tartott volna az út, és a főhadnagy úr már biztosan éhes.

Gyenes jó fiú volt, de szeretett kajánkodni. Megfogta Basch kezét:

- Nézz oda! Látod azt a piros foltos bajtársat?

Egy félmeztelen alakra mutatott, akinek nadrágja rongyokban lógott le testéről. Hús helyen is szakadt, piros foltos télikabátot viselt. Júniusban!

- Látom - mondta gyanútlanul.

- Hát egy fél év múlva te is ilyen leszel.

A pesszimista Basch arca elsötétült.

Ruszt Gabi, egy régi pesti textildinasztia ismert tagja, felnevetett.

- Ne higgy Gyenesnek. Fél év múlva Berlin felé menetelünk, mint a megszálló csapat tagjai, és te díszegyenruhában leszel.

Gyenes újra megszólalt:

- Piros foltokkal és sárga csillaggal.

A sok meztelen felsőtestű és szakadt ingű vorarlbergi lakos között néhányan kabátban, sőt télikabátban is voltak. Ezek a rongyos kabátokon csak egyvalami volt ép: a csillogó festékkal ráamázott hatalmas sárga csillag. Elöl a mellen és a hát közepén. Körülbelül négyszer akkora volt, mint az a szövetszillag, amelyet Pesten kellett hordaniuk a zsidóknak.

A tábor környéke minden festőt megihletett volna. Hegy, erdő, tisztás váltakozott, és a zöld tengerben élénken piroslott egy-egy parasztház cserépteteje.

Szerb parasztlány jött szembe a szomorú csoporttal. Előtte kecskenyáj. Békés falusi kép, a deportáltak poklában.

Megérkeztünk! A nagy, szögesdróttal védett kapu mellett hatalmas tábla díszelgett:

O. T. LAGER
Vorarlberg

Itt voltunk a Todt-szervezet egyik hatalmas táborában. Hányszor mentünk ki vasútépítő munkára ezen a kapun, amelyen át most benéztünk!

Fáradságtól elgyötört testünk e pillanatban csak pihenést kívánt. Biztosak voltunk abban, hogy pár perc múlva végignyúlhatunk valami ágyon. Dr. Szecső, a hosszú Szecső, felsóhajtott.

- Még tíz perc, és összeesem az úton.

Az udvaron álltunk. Egy sereg keretes vette körül a csapatot és nevetve nézte bevonulásunkat. Egyikük jó hangosan odaszólt a mellette álló örvezetőnek:

- Na, ezek még jó kövérek. Lehet majd belőlük szappant főzni!

Szappant ugyan nem főztek belőlünk, de mire a visszafelé vezető úton hazafelé mentünk, felére soványodtunk. Aki pedig Bajáig is megmaradt, az csak részben maradt meg, mert a száztíz kilós Herschkovits pontosan ötvenöt kilóra fogyott.

Fél órával megérkezésünk után már elvették minden jó hazai holminkat, gyógyszereinket és a nálunk lévő cérnát. Így mutatkozott be az őrizetünkre kirendelt keretlegénység. Azután bezavartak bennünket a barakkokba.

HARMADIK FEJEZET - Az »élet« Vorarlbergben

TIZENHATAN LAKTUNK egy barakkban. Tizenhat férfi, negyven-negyvenkét esztendősek.

Most aludtak. De nem mindannyian. Huszti ébren feködött az ágyán és Pestre gondolt. Feleségére és gyermekére. Hajnali három óra volt, a barakk lakói szuszogtak-horkoltak, megviselt testüket elnyomta a fáradtság. Csak Huszti virasztott és otthonára gondolt. Gyötörte a honvágy, feleségének arcát látta lelki szemei előtt. Eleinte csak gyorsan múló, fájdalmas pillanatok okozott neki az otthon utáni vágy. De később úgy befészkelte magát lelkébe-testébe, mint valami gyógyíthatatlan betegség. Vele volt munka közben, pihenő alatt, nappal és éjjel. Fájdalmas vágyódással töltötte el régi élete. Megviselte idegeit az itteni munka fárasztó egyhangúsága. Reggel ötkor ébresztő, este hatig munka, azután vacsora és alvás.

A barakk tizenhat lakója közül ő bírta legkevésbé. Ingerlékeny lett, naponta összetűzött valakivel.

A tábor belső életében csakhamar kialakult az adásvétel és a csere. Volt, aki felesleges ruhadarabjait cserélte el élelmiszerért, mások a rájuk eső munkát váltották meg élelmiszerrel. Az effajta tevékenység egyik középpontja a kárpátaljai Grosz volt. Azelőtt malomban dolgozott, könnyen bírta a fizikai munkát, és sohasem volt fáradt. A barakk tizenhat lakója helyett ő végezte az úgynevezett „piszkos” munkát. Söpört, ágyazott, cipőt tisztított és hordta a vizet. Ezért tíznaponként fél darab kenyeret kapott, vagyis hetven dekát. Két napra kaptunk ugyanis egy kiló negyven dekás kenye-

ret. Grosz nyomban megérkezésünkkor segítségünkre volt, nemcsak munkával, hanem jó tanácsokkal is. Lassan nélkülözhetetlenné tette magát a barakkban, és így alakult ki a cserüzlet: Grosz dolgozott, és ezért tíznaponként hetven deka kenyéret kapott. Eleinte boldogan adták össze számára a kenyéret azok, akik nem szívesen végezték a piszkos munkát, később azonban rájöttek, hogy Grosz járt jól. A kenyér nagy kincs volt a táborban. Napi árfolyama 180 dinár volt, tehát egy fél kenyér ára kilencven. Tizenhatunktól összesen tehát ezernégyszáznegyven dinár ára kenyéret kapott tíznaponként. Addig nem is lett volna baj, amíg ki nem derült, hogy a napi hetven deka kenyér kevés. A sovány étkezést kénytelenek voltunk kenyérral pótolni és méregdrága áron venni hozzá egy kis zsírt, margarint, lekvárt vagy vajat. Így történt, hogy már a második héten alkudozni kezdtek Grosszal, hogy kenyér helyett fogadjon el pénzt. Nem mintha a dinárnak bőviben lettünk volna, de felesleges holmink eladogatásával mindig tudtunk némi pénzre szert tenni.

Egy jó minőségű, hibátlan ing két-hárromezer dinárért cserélt gazdát. Amíg az ingek tartottak, tulajdonosuk jól élt. Azután kénytelen volt beérni a „hivatalos kosztal”, és nézni, hogy milyen fejedelmi traktán él a keret azokból az adagokból, amelyeket a munkaszolgálatosokéból lopott el.

Mint később megtudtuk, a keret tagjai – néhány kivétellel – olyan egyénekből kerültek ki, akik büntetésből kerültek Szerbiába a deportáltak mellé. A munkaszolgálatosok ily módon ki voltak szolgáltatva ezeknek a nagyrészt büntetett előéletű embereknek. Akadt rendes ember is a keretlegénység tagjai között. Ilyen volt Reszegi és Tóth tizedes, főként pedig Hortobágyi őrmester, aki egyszer, szabadságáról visszatérve, felesége sütötte pogácsát hozott a zsidó fiúknak.

Nem mindenki érezte egyformán a száműzetést. Pető például mindig derűs volt, és mindent az evés szemüvegén át nézett. Semmi más nem érdekelt, csak az, hogy időnként hozzájusson egy-egy jó falathoz. Művészi tökélyre fejlesztette az „árucserét”, amelyet nagyrészt a kárpátaljai zsidók bonyolítottak le. Ezeket – Munkácsról jöttek – „finnek”-nek hívták. Pető pontosan ismerte az árfolyamokat, és aki hozzáfordult, azt nem tudták becsapni a „finnek”. Egy fél kenyérért négy tojást, vagy 15 deka sajtot cserélt, egy jó állapotban lévő alsónadrágért hús cigarettát, két kiló babot és huszonegy szem savanyúcukrot szerzett.

Most is élelmiszerért ment.

– Remek lekvár van Iszákovicsnál – mondta és elindult a felső barakk felé.

A két hosszú barakk kőből épült, rozoga, vigasztalan épület volt. A piszok és az ápolatlanság fojtó szagát semmiféle szellőztetés sem tudta kiirtani. Ápolatlan, piszkos emberek laktak itt, és aki először lépett be a szomorú barakkba, visszahőkölt, az izzadó testek, a romlott ételek és a mosatlan fehérneműk összevegyült szagától. De ezt is meg lehetett szokni. Petőt már egyáltalán nem zavarta, és egyenesen Iszákovics ágya felé tartott. Iszákovics volt a legnagyobb zsaroló. Mindig tudott árut szerezni, és mindig volt bátorsága magas árat kérni cikkeiért. Most almát és zöldpaprikát kínált.

Pető megpróbált alkudozni, de nem sikerült. Iszákovics „harmadik emeleti” ágyán ült és élelmiszerei között kuporogva siránkozott. Halkan nyöszörögve panaszkolta, hogy mennyit szaladgált, amíg áruhoz jutott, milyen drágán vette, és semmit sem keres rajta.

A vevő többnyire feladta a reménytelen küzdelmet és annyit fizetett, amennyit Iszákovics kért. Pető lekvárt és há-

rom paprikát vásárolt. Homokival együtt leheveredett a barakk mögötti füves térségen. Munka után és vacsora előtt szabad volt pihenni egy keveset. Ilyenkor otthonukról beszéltek a munkaszolgálatosok. A család és a békebeli élet volt a téma, fényképeket szedtek elő, talán századszor és újra elmondották egymásnak egy-egy kép történetét.

- Ez Sopronban készült, a Lővérben - ábrándozott Homoki. - Kellemes két hetet töltöttem ott. És milyen olcsón! Naponta ötszöri étkezéssel, valami tizennégy pengőbe került. Remek szobám volt, az erdőre nézett. Egyszer menj el Sopronba.

- Igen, ha hazakerülünk.

- Enni és pihenni szeretnék. Sört inni!

Pető szemében megcsillant a frissítő ital utáni vágy.

- Bandel bort ígért.

- Bandel? Az szélhámos.

- Nem baj. Fő az, hogy bort szerezzen.

Homoki felsóhajtott:

- Hárslevelű, Szürkebarát és Zöldszilváni!

Az ügyeletes kellemetlenül éles hangja harsant fel a két hosszú barakk között:

- Vacsorához sorakozó!

Pető felállt:

- Menjünk, sorakozzunk a finom vacsorához.

A kerek barakkból kihozták csajkájukat és beálltak a sorba, ötszáz ember várakozott a vacsorára a konyha előtti térségen, kilenc oszlopban, ötszáz éhes ember. A fél zászlóalj kilenc szakasza. Mindennap más és más szakasz volt az első a vacsoraosztásnál. Akik elsők voltak, jó fél órával előbb jutottak a fél liter folyadékhoz, mint az utolsó szakasz.

Végigmorajlott a vészír a várakozók között:

- Káposzta...

A káposztától mindig féltünk, mert egy idő óta romlott káposztát hoztak a táborba. Igaz, négyszer is lemosták forró vízzel, de a mosás nem tüntette el a káposzta rossz szagát.

- Ma ugyan kevesen fognak repetálni - súgta Komját.

Igaza volt. A káposzta volt az egyetlen étel, amelyből csak a vasgyomrúak kértek még egy adagot.

Pető, Homoki és Komját pár perc múlva a gyalulatlan asztal mellett ültek és kanalazták a főzeléket.

- A leves egészen jó - mondta Komját és evett. A másik kettő félretolta a csajkáját és a „finnek”-től vásárolt élelmiszer elfogyasztásához látott.

Komját irigykedve jegyezte meg:

- Persze, ti ma is Ritz-kosztón vagytok.

- Te is megteheted - válaszolta élesen Pető -, add el a pizsamádat vagy az órádat.

Komját nem válaszolt, csak mohón nézte a juhsajtot, a paprikát és az almát.

Eleinte adtak neki, de amikor látták, hogy makacsul ragaszkodik pizsamájához és karórájához, nem kínálta meg senki a drágán szerzett élelmiszerrel.

NEGYEDIK FEJEZET - Vasutat építünk Hitlernek

HAT HETE ÉLTÜNK Vorarlberg-táborban. Vasutat építettünk, csákányoztunk, robbantottunk, egyengettük a talajt, csillékben hordtuk a földet. A sínek alá kellett az utat egyengetni, ötszáz munkás dolgozott itt hét csoportban, szakértő munkafelügyelők vezetésével. Ezeknek az volt a feladatuk, hogy minél több munkát sajtoljanak ki azokból, akiket balsorsuk idehozott, és akiknek semmiféle gyakorlatuk nem volt a fizikai munkában.

A munkafelügyelők azelőtt munkások voltak, és így tudták, hogy mire képes az ember. Az a rendszer alakult ki, hogy négyes-ötös csoportoknak tíz-tizenkét négyzetméternyi megmunkálatlan terepet adtak ki akkordba. Ha a csoport jól dolgozott, délután három-négy órára készen is lehetett, nem kellett fél hatig, a hivatalos munkaidőig dolgozniuk. Ha elvégezték munkájukat, pihenhettek, sőt vissza is mehettek a táborba. A tizenkét négyzetméternyi területet fel kellett ásni, a köveket csillével vagy csille nélkül elhordani, kétoldalt árkot ásni, végül simára egyengetni a talajt. Ezzel a munkával a vasútvonal legfontosabb része készült el. A volt banktisztviselő, igazgató, ügyvédek és orvosok büszkék lehettek arra, hogy a hegyoldalból robbantott vad terepet vasútvonallá szelídítették.

A fizikai munkához nem szokott emberek hamarosan beletanultak a szokatlan erőfeszítésbe. Nagy segítségükre voltak ebben a „finnek”, azok a kárpátaljai zsidók, akik egész életükben nehéz testi munkát végeztek. A munkavezetők ugyanis vegyesen osztották be az intellektuális foglalkozá-

súakat és a volt testi munkásokat, így könnyebben ment a dolog, a volt tisztviselők átvették a „finnek” munkatempóját, azonfelül összes jó és rossz szokásaikat is.

A szükség mindenkit megtanított főzni, mosni és varrni. Az is megtörtént, hogy a civilizáció, sőt a jólneveltség minden rétege lehámlott róluk, az egymás iránt érzett szeretet és megbecsülés semmivé foszlott.

Talán csak ketten-hárman maradtak kívül az általános eldurvuláson. Ezek még igyekeztek választékosan beszélni, legtöbben azonban maguk sem vették észre, mennyire megváltoztatta őket a tábor levegője.

Sajnálatos tünete volt a tábor szellemének az egyre jobban elharapódzó önzés. A nehéz testi munka és a kilátástalan jövő arra kényszerített mindenkit, hogy csak önmagával törődjék. Akik tudták, mindennel ellátták magukat, míg a legtöbben csak a hivatalos leveseket ették, mert nem volt semmi eladható vagy elcserélhető holmijuk. Eleinte megkínálták ezeket is, de a kínálgatás csakhamar megszűnt, később már akkor sem adtak nekik, ha kértek.

A tábor egyik legellenszenvesebb lakója egy Biedermann nevű régiségkereskedő volt. Még a szomszédos táborokban is elterjedt a rossz híre. Sikerült elérnie, hogy „ügyeletes” legyen, vagyis összekötő az örök és a munkaszolgálatosok között. Azzal igyekezett érdemeket szerezni magának, hogy rosszul bánt saját sorstársaival is. A keret utasításait nyegle hangon közvetítette, és nem egyszer megtörtént, hogy feljelentette bajtársait. Ha valami érdekes hírt tudott meg, elhallgatta, vagy pedig úgy adta tovább, hogy mindenki megérezze belőle az ő személyének fontosságát.

Az általános, de emberileg érthető önzés és durvaság légköréből is messze kimagaslott ennek a szerencsétlen, ferdelelkű embernek a viselkedése.

A tábor másik jellemző, de sokkal rokonszenvesebb alakja volt a kis Acél, aki mindig mindentől félt. A betegségek, a partizánoktól, az őroktól, a munka közben előállható balesetektől. Húszféle orvosságot hozott magával és ezeket használta is, akár beteg volt, akár egészséges. Hőmérőjét állandóan magánál hordta, és a burislevest is megmérte vele.

Burisleves... Hetenként legalább négyszer kaptuk ebédre. A félórás ebédszünetben megjelent a hegyoldalon a négy ebédhordó és hozta a levest.

A munkáscsoport tagjai – mint az örökké vidám Heller megjegyezte – élesre fent csajkákkal várták az ebédosztást. Volt, aki az egészséget megette, volt, aki átadta, más csak a felét ette meg, és akadtak, akik két-három adagot is zsákmányoltak.

Akiknek volt miből, extrakosztot ettek. Főztek maguknak a rőzsetűzhelyen, vagy szendvicseket fogyasztottak.

A hivatalos ebédidő fél óra volt, de egy-egy jóindulatú munkavezető csak negyven-negyvenöt perc múlva indította el a délutáni munkát.

A délután általában lassabban telt el, mint a délelőtt. Csak azok jártak jól, akik akkordmunkájukkal korán végezhettek. A többiek fél hatig csákányoztak, lapátoltak, hordták a földet.

Munka után sorakozó volt, és közel egyórás út után értünk vissza a táborba.

ÖTÖDIK FEJEZET - A keret szórakozik

EGYIK NAPON Czeisler, akit abnormálisan hosszú feje miatt a „lófejű Czeisler”-nek hívtak, előnyös tranzakcióra készült. Volt egy rossz öngyújtója, ezt a vörös Abrahamovics egy negyed kenyérért megjavította, de becsületesen kijelentette, az öngyújtó olyan rossz, hogy így megjavítva is legfeljebb csak napokig használható. Czeisler ravaszul intett, ami azt jelentette, hogy ennyi idő sok is neki.

Abrahamovics ismerte Czeislert, és halkán, mintegy figyelmeztetésül megjegyezte:

- Vigyázz, mert Mendelovics agyonüt, ha becsapod.

Czeisler nem válaszolt, zsebre tette az öngyújtót, és a jó üzlet tudatában ment a táborba. Rekkenő hőség volt, de Czeisler rövid télikabátot viselt meztelen felsőtestén. Nem volt más ruhadarabja. Most az öngyújtó árából és egy erre a célra félretett fél kenyér együttes értékéből akart egy erősen megfoltozott inget szerezni Mendelovicstól.

Amint megérkezett a táborba, abbeli mohóságában, hogy a kettős üzlet minél előbb létrejöjjön, nem a rendes úton, hanem a tiszti barakk mögött, a rövidebb útvonalon sietett Mendelovicshoz.

Czeisler a tiszti barakk mellett, a fordulónál nekiütközött egy meztelen felsőtestű, alacsony emberkének. Apró, kurta lábain izmos felsőtest nyugodott, kicsi madárfejen előreállott hegyes, csörszerű orra, keskeny vágású szeme mindig dühösen nézett.

A parancsnok volt.

Czeisler ijedten merevedett vigyázzba, és előírás szerint félmozdulattal igyekezett elpárologni. A parancsnok halkán, szinte játszva a szóval, hogy Czeisler ne is legyen biztos benne, jól hall-e, visszahívta:

- Hozzám!

Czeisler tétovázva megállt és újból vigyázzba egyenesedett.

A parancsnok hatásvadászóan gyönyörködött áldozatában.

- Fázol? - kérdezte barátságosan, szinte atyaián.

Czeisler arca elsötétedett. Érezte, baj lesz a télikabát miatt.

- Alázatosan jelentem - válaszolta verejtékezve, de vacogó fogakkal -, nem.

- De bizony fázol - állapította meg megfellebbezhetetlenül a parancsnok.

Az áldozat észrevette, hogy Katz, a szolgálatvezető is közeledik. Katz sietett, érezte, hogy jó „hecc” készül, részt akart venni benne.

- Katz - mondta a parancsnok keményen -, egy báránybundát és egy pokrócot.

- Igenis - mondta Katz gyorsan a cinkos megértésével, és máris sietett teljesíteni a parancsot.

- Miért van feltűrve a gallérod? - hullott a következő kérdés az áldozat felé.

- Alázatosan jelentem, a fertőtlenítőben megmerevedett a bőr, nem lehet lehajtani.

Abban a reményben, hogy talán megmenekül, gyorsan hozzátette:

- A másik kabátomat szétszakította a kötőrő, ingem síncs, azért vagyok kénytelen télikabátban járni.

A parancsnok dühösen kérdezte:

- És rajtam mi van?

Czeisler a meztelen felsőtestre nézett és nem válaszolt.

Közben megérkezett Katz a báránybőr bundával és a takaróval.

- Ráadni!

Katz ráhúzta Czeislerre.

Diadalmasan csattant fel a parancsnok hangja:

- Tízszer körülfutni a tábort! Indíts!

Czeisler indult. Az első kör után izzadságtól csurgó, nagy fejét a parancsnok felé fordította, de nem tudta meghatni. A második körnél térde meg-megbicsaklott, de erőt adott neki az a tudat, hogy nem szabad összeesnie. Öt kört végigfutott. Akkor, mint egy zsák, végigzuhant az étkező előtt.

Akik óvatos messzeségből nézték az emberkínzást, tudták, mi következik.

- Felocsolni! - hangzott a parancs.

Egy dézsa víz magához térítette, és végzett mind a tíz körrel. Odament a parancsnok elé és minden ízében reszketve, de maradék erejét összeszedve, jelentette:

- Alázatosan jelentem, a parancsot teljesítettem.

A következő pillanatban levetette a takarót és a báránybőrt.

A kövér Smulovics (a kárpátaljaiak kilencven százaléka-nak ics-csel végződő neve volt) halkán, részvétellel suttogetta Al-ternek:

- Parancs nélkül vetette le a bundát és a takarót.

A parancsnok vészjósló hangon kérdezte:

- Ki adott parancsot a leszerelésre?

Czeisler ijedtében nem tudott válaszolni.

A parancsnok hangja még erőteljesebbé vált.

- Parancsot megtagadni? És tiszteletlenül viselkedni?

Vedd le a szemüvegedet!

Czeisler ijedten kapta le spárgával megerősített szemüvegét. A következő pillanatban irtózatos pofont kapott. Verjétkes, a tíz körtől elgyengült teste megingott és Katz elé vágódott. Az belerúgott, mire a lófejű, mintegy reflex mozdulattal felugrott. Nyomban megkapta a második pofont, amitől a másik oldalra esett.

Most nem tudott felkelni.

- Szimulálni? Azt tudsz?! Kéretem Kádár doktort - szólt oda a parancsnok Katzhoz.

Czeisler ereje végső megfeszítésével feltápászkodott.

- Kikötik - suttogta Smulovics.

Doktor Kádár munkaszolgálatos orvos sietve érkezett a helyszínre.

- Vizsgálja meg ezt az embert. Van-e szívbaja?

Doktor Kádár elővette kabátja szivarzsebéből a sztetoszkópot és „megvizsgálta” Czeislert. Ez a vizsgálat teljesen felesleges volt, mert a doktor csak azt jelenthette, hogy a delikvens egészséges. Egyszer, egy valóban szívbajos munkaszolgálatos esetében orvosi kötelességének megfelelően, megállapította a betegséget, mire az illető helyett őt kötötték ki - igaz, csak tíz percre.

- Egészséges - jelentette az orvos. (Czeisler valóban egészséges volt.)

- Kétszer két óra megkötözés - hangzott az ítélet.

A parancsnok megkötözést mondott. Mint mindig. Hivatalosan ugyanis nem volt megengedve a kikötés, csak a megkötözés. Mégis minden ítéletből kikötés lett.

- Nem bírja ki - suttogták az óvatos távolságból nézelődők.

- Majd újra felocsolják - vonogatták néhányan a vállukat, ebben a vállvonogatásban benne volt a sorsuk. Ma neki,

holnap nekünk. Ma Czeisler lóg, holnap talán az, aki most a vállát vonja. Ugyanolyan indokolatlanul, ugyanolyan igazságtalanul...

Katz intett Biedermann-nak, az ügyeletesnek.

Az szolgálatkészen rohant a szerszámraktárba. Kötélért... Minden mozdulatával, ellenszenves buzgóságával jelezte, milyen lelkiismeretesen, odaadóan teljesíti a parancsot. Úgy hozta a kötelet, mintha ő készítette volna. Lelkesen adta át Katz-nak. A szolgálatvezető intett a hamuszürke arcú Czeislernek és hármában – Biedermann utánuk kullogott –, megindultak az étkező felé. Doktor Kádár mintegy öt lépés távolságra követte őket.

Biedermann az ebédlőbe érve fogta az egyik vödört és teleöntötte vízzel. Azután odaállította a középső gerenda alá. Czeisler minden parancs nélkül a vödör mellé állt.

A szolgálatvezető átdobta a kötelet a gerendán és hurkot csinált rajta. Czeisler szakértően hátratette a kezét. Katz rácsavarta a kötelet, azután teljes erejével a kötélmásik végére nehezdedve, karjánál fogva felhúzta az áldozatot. Czeisler lába húsz centiméternyi magasságban volt a padlótól. Arca nyomban kivörösödött, meggyötört szeme segélykérően nézett az orvosra, de az szoborszerű mozdulatlansággal figyelte.

Katz szakaszvezető pofonvágt a kikötött embert.

- Ne rángatózzál, hé! Majd egy fél óra múlva!

Czeisler arca elsötétedett. A szomszédos konyhából áthallatszott a szakácsok halk beszélgetése. Azt is hallani lehetett, amint fát raktak a tűzre.

Czeisler lógott, szenvedett. Az orvos tehetetlenül nézte az áldozat vergődését, Katz pedig leste az alkalmat, hogy beleköthessen az elítéltebe.

Negyedóra múlva Kádár jelentette:

- Elájult...

A szolgálatvezető nyomatékosan megkérdezte:

- Nem szimulál?

- Nem.

- Levenni!

Az ájult embert végigfektették a padlón. A szakaszvezető ráöntötte az előre odakészített vödör tartalmát. Czeisler kinyitotta a szemét.

Katz nyomban újra felhúzta. Ezúttal még magasabbra. Czeisler arca ismét lilászörösre vált. A szakaszvezető már unta a heccet.

- Mindjárt visszajövök - mondotta és kiment.

Az orvos nyomban leemelte az áldozatot.

Biedermann gyáván megkérdezte:

- Nem félsz? Ha Katz visszajön, téged is kikötnek.

- Vigyázz az ajtónál és szólj, ha közeledik. Addig Czeisler pihen.

Tíz perc múlva az ügyeletes ijedten intett. Kádár gyorsan felhúzta Czeislert. Katz helyettese jött be, Korponai őrző. Részeg volt. Odament Czeisler elé és bambán rábámult. Aztán dühösen elvakkantotta magát:

- Te nem is tisztelegsz? Na, megállj!

És a korsó bort, ami a kezében volt, a félholt ember arcába öntötte.

- Igyál, te vadkan! - ordította és jóleső röffenessel nyugtázta Czeisler erőfeszítését, amellyel az orráról lefolyó bort a parancs szerint nyelvével igyekezett felnyaldosni.

- Meg se köszönöd? Te rothadt teve, te!

Az elítélt himbálózni kezdett a kötélén. Korponai hatalmas pofont adott neki, mire a tehetetlen test ellenkező irányba lendült. Korponai most a bal keze fejével vágta po-

fon. Czeisler újra ellenkező irányba forgott. A hatodik pofon után ismét elájult. Felocsolták és még egy fél óráig lógatták. Akkor hordágyon az ágyába vitték, és szomszédai felváltva dörzsölték megbénult karját, de még hetekig sem tudta mozgatni a jobb kezét.

HATODIK FEJEZET - A kárpátaljai »finnek«

A KÁRPÁTALJAI MUNKASZOLGÁLATOSOK között, akiket „finnek”-nek hívtak, majdnem állandó volt a veszekedés. Jutkovics és Messinger vezetett köztük a marakodásban. Legutóbb a munka miatt kaptak hajba. Jutkovics nagy lapátkezelével gyorsan megrakta a csillének majdnem egyharmadát, tehát többet, mint amennyi rész ráesett. Messinger viszont azt hangoztatta, hogy felesleges sietni, mert az akkordmunkába kapott huszonöt csillét úgysem tudják elvégezni, mert rossz az anyag, és nehezen lehet kitermelni. Jutkovics ezzel szemben úgy vélte, hogy gyorsabb munkával minden csille után pihenhetnek nyolc-tíz percet, mivel az előttük lévő csille négy munkása lassabban dolgozik, mint ők, és amíg nem indulnak el a sínen, addig ők mögöttük vesztegelhetnek. Messinger erősködött, hogy egy kis pihenés nem éri meg az erőltetett munkát.

Veszekedésük egyre jobban elmérgesedett. Mint a lejtőn nekigurult kő, úgy fokozódott szóáradatuk erőssége. Peterdi igyekezett csillapítani két „finn” társát, de eredménytelenül. Dénes is békebíró akart lenni, de csak halk motyogásban merült ki fáradozása.

- De Jutkovics! De Messinger! - mondta, hangja azonban halk turbékolásnak hangzott a másik kettő ordítózása mellett.

Messinger sipító zsargonja vad sértéseket vagdosott Jutkovics fejéhez. Jutkovics pulykavörös, eltorzult arccal kapta fel csákányát és magasra emelve, Messinger felé rohant. A másik is felkapta a súlyos vascsákányt.

A két ember veszett dühvel rohant egymásnak. Még egy pillanat, és vér folyik. A többiek tehetetlenül nézték az elkerülhetetlennek látszó vérengzést. Akármelyik csap le először a magasra emelt csákánnyal, az ütés csak halálos lehet.

Az ellenfelek egymás elé értek. Jutkovics csákánya még magasabbra lendült. A közelben mindenki abbahagyta a munkát, lélegzetvisszafojtva lestek, ki sújt le előbb. A munkavezető is sietve közeledett.

Messinger csákánya is ugyanabban a pillanatban emelkedett a magasba Jutkovics előtt, és egyesek már szinte halották a koponyacsont repedését.

És abban a pillanatban, amikor szemtől szemben állottak egymással, pontosan ugyanannak a másodpercnek töredékében, mintha valami belső lelki vezényszóra történt volna, az ellenfelek egyszerre hajították el csákányukat – és dühödten szemén köpték egymást.

Utána visszamentek a csilléhez és – mintha mi sem történt volna – lapátolni kezdtek.

HETEDIK FEJEZET - Csillagot kivégzik

EGYIK NAP HÍRE TERJEDT, hogy Csillagot, a rajzoló, Borban kivégezték. Kovács hozta a hírt.

- Csillagnak, a rajzoló végé - mondta.

- Aki a parancsnokságon dolgozott? - kérdezték többen is.

- Az. Tudjátok, hogy a parancsnok kedvence volt. Az egyetlen, akivel közölünk szóba állt. Külön szobája volt, ott készítette a parancsnok számára a rajzokat. Remek kosztot kapott, vígan élt. Két héttel ezelőtt elcsípték egy „fekete” levelét. A szerencsétlen azzal dicsekedett benne, hogy jubilál, ez az ötvenedik „fekete” postája. De ez még nem lett volna baj. Tíz rajz is volt a levélben. Valamennyi a parancsnokról. Részegen, nők társaságában, amit akartok. Nyomban lefogták és a krumpliverembe vitték.

A krumpliverem a Berlin-tábor különlegessége. A három-ezer lakosú tábor a legrosszabb volt valamennyi között. Itt tanyázott a főparancsnokság, talán ezért uralkodott itt a legnagyobb szigor. Mintatábort akartak belőle csinálni.

A foglyok börtöne a krumpliveremnek használt vaksötét odú volt. Ide vetették azokat, akik fegyvelemsértést követtek el, vagy szökést kíséreltek meg.

- Mikor történt a dolog? - kérdezték Kovácstól.

- Két hete.

- És?

- Már nem él.

- Mit csináltak vele?

- Nem tudják. Csak a haláláig eltelt két hétről vannak adataink. Naponta ötször két órára kikötötték. És ötven bot-

büntetést kapott. Arca duplájára dagadt, karja a sok kikötéstől úgy megnyúlt, hogy szinte a földig ért. Tegnapelőtt eltűnt. Reggel érte mentek, és azóta nyoma veszett. Nincs sem a krumpliveremben, sem másutt.

- Szörnyű - mormogta valaki. - Kár érte. Olyan fiatal volt és tehetséges...

NYOLCADIK FEJEZET - Az orvosi rendelő

MINDEN MÁSODIK NAP volt kenyérosztás. A kenyeret az étkező melletti raktárból kellett felhozni. Mindig négy ember cipelte fel a középső barakkból. Elég fárasztó volt. Aki csak tehette, igyekezett kimaradni a kenyérhordásból. Ezért napirenden, pontosabban kétnapirenden voltak a veszekedések a kenyérhordás miatt. Pedig sajnos, enélkül is elég puszkaporos hangulat uralkodott a barakkban.

Ranczenberg a tehetősebb és ennél fogva kevésbé bajtársias bajtársak közé tartozott. Odahaza, valahol Temesváron, gazdag embernek számított. Elég sok pénzzel került fel Budapestre. Bevonulásakor minden ruhadarabjába pénzt varrt, és az egyetlen volt a Vorarlberg-táborban, aki egy falatot sem evett a „hivatalos” kosztból. Menázsija mindig olyan színvonalon állott, mintha egy békebeli jobb csemegekereskedésből került volna ki.

Természetesen igyekezett minden munkát pénzzel megváltani. A fahordást, a hetenként egyszer, munkaidő után kötelező fűrészélést és a kenyérhordást is. Rossz tulajdonságai közé tartozott, hogy szerette egymásnak ugratni az embereket.

Most is káröröm csillogott keskeny szemében, amikor megjegyezte:

- Kíváncsi vagyok, sikerül-e négy embert összehozni a kenyérhez.

Husztli listát vett elő:

- Racionalizáltuk a kenyérhordást. Lista alapján megy, senki sem bújhat ki alóla.

Odanyújtotta a papírlapot a csodálkozó Ranczenbergnek. Egész hétre beosztva, négy- négy ember neve állott rajta.

Ranczenberg diadalmasan mosolygott:

- Ma én kerülnék sorra. De adtam húsz dinárt Felkainak. Te is megtehetnéd. Érdemes húsz dinárért cipelni?

- Felkai visszaadja a húsz dinárt, és te még helyette - jelentette ki Huszti határozottan.

- Miért?

- Mert Felkainak a „Salzburg”-táborba kellett mennie egy levéllel.

- Úgy? Rendben van. Nem is olyan nehéz.

Husztinak jólesett lecsapnia a Krőzusra:

- Ma kivételesen nehezebb lesz, mert négynapi adagot kapunk. Dupla porciót. És a nagykaputól kell hozni, nem az étkezőtől. De ne félj, nem halsz bele.

Ranczenberg dühösen feküdt le ágyára, Huszti kifelé indult. De az ajtóban megállt, egy pillanatig gondolkozott, aztán visszafordult.

- Adok egy tanácsot. Ne mászkálj Irina után.

- Megbolondultál? - kérdezte dühösen, fülig pirulva a másik.

- Ne tagadd. Mindent tudok. Bajt hozhatsz valamenyünkre. Jól tudod, tilos a polgári lakossággal érintkezni. Különösen, ha az illető tizennégy éves asszony, és a szomszéd gazda felesége. Az sem mentség, hogy a férj nyolcvanéves. De ha szabad lenne, akkor sem tanácsolnám. Irina beteg.

Ranczenberg felugrott az ágyról.

- Beteg?!

- Igen. Dr. Glasert utasította a szolgálatvezető, hogy vizsgálja meg. Úgy látszik, a szolgálatvezetőnek is tetszik Irina. Szóval Glaser megvizsgálta és betegnek találta. Tehát ne kezdj vele.

Ranczenberg arca ólomszínűre vált. Látszott rajta, hogy későn jött a figyelmeztetés.

- Vizsgálgasd meg magad Glaser doktorral...

Ranczenberg sietett.

Orvosi rendelő...

Kis fabódé, csöppnyi asztal, fehér szekrényke, két szék...

Este, munkaidő és vacsora után kezdődött a rendelés.

Négy orvos volt a táborban. Dr. Kádár, egy pesti belgyógyász, dr. Klein Miklós nagyváradi orvos, dr. Szilas, egy pesti gyakorló orvos és dr. Katzer gégegyógyász. A rendelőben segédkezett dr. Glaser volt medikus is. Két fogtechnikus is volt a táborban, de őket Marányi alezredes parancsára munkára küldték. Biztosan úgy gondolta, egyenesen használ egy fogtechnikus kezének, ha naphosszat csákánnyal törí a követ.

Naponta vagy ötvenen álltak a „rendelő” előtt. Legnagyobb részüknek lábsérülése volt. Az ügyeletes orvos kötszer és megfelelő műszerek nélkül, egyetlen ollóval dolgozott. Körülvagdalta a lábsebet, és ugyanazzal az ollóval kitisztította. Azután egy kis kenőcsöt és egy csöpp papírvattát tett a sebre. A kötözést a páciensnek saját zsebkendőjével kellett ellátnia. Mire facipőjében a barakkba csoszogott, már le is esett a kötés. Isten csodája, hogy nem tizedelte meg a tábort a vérmérgezés.

Gyakori betegség volt a heveny hasmenés is. De szemet nem tudtak adni az orvosok. Legfeljebb tanácsot, hogy hol lehet kapni szemet. Egyik-másik bajtársnál, aki még Pestről hozott magával egy kevés gyógyszert, és sikerült eldugnia a keret elöl.

Természetesen akadtak súlyos esetek is. Glaser doktornak bélátfúródása volt. Dr. Kádár, akinek diagnózisai mindig pontosan találtak, nyomban megállapította a bajt. Azonnal telefonált Borba, ahonnan megígérték a mentőautót.

Másnap befutott a Todt-szervezet autója, amely tizennyolc perc alatt Borba ért a beteggel. Fél óra múlva dr. Zoltán munkaszolgálatos sebész sikeresen megoperálta.

Ez a Glaser remek ember volt. Medikusnak indult, és a neki betegségekre akarta specializálni magát. Sok szacikket írt napilapokba, és annyira megszerette a szerkesztőség légkörét meg a nyomdafestéket, hogy tanulmányait abbahagyva, író lett. Földrajztudományi cikkeket írt. A táborban felbecsülhetetlen érték volt örökös derülátása is. Júniusban például kijelentette:

- Augusztus huszadikán várlak a Duna-park kávéházban. Délután négykor.

Augusztusban szeptemberi találkozózt ígért. Egyébként élő lexikonnak hívták, mert mindenre pontos, határozott választ tudott adni. A történelmi évszámokat gondolkodás nélkül vágta ki, így ő lett a fél zászlóalj tudósa. Orvosi tanácsaiért „kuruzsló”-nak becézték.

Glaser életét megmentette a műtét, de egy másik barátunk, Alter, meghalt. Kádár diagnózisa most is helyes volt. Idejében értesítette Bort, most is megígérték a mentőautót. De Alter későn jutott el a „Berlin”-táborban lévő kórházba. A Todt-szervezet orvosa megvizsgálta Altert, és egyszerű gynomörgörcsöt állapított meg. Alter a barakkban maradt. Kádár hiába tiltakozott, Pál zászlós kikötéssel fenyegette meg. ha vitatkozni mer a német orvossal. Altert akkor vitték el, amikor már haldoklott. Hiába operálta meg bravúrosan Zoltán doktor...

Ranczenberg, akinek annyira tetszett a tizennégy éves szerb asszony, remegve állt Glaser előtt.

- Légy szíves, vizsgálj meg.
- Miért nem mégy dr. Kádárhoz, vagy dr. Kleinhez?
- Nem olyan természetű panaszaim vannak...

- Szóval igaz, hogy ez a szerb asszony...

- Igaz...

A földrajztudóssá vedlett dr. Glaser még mindig visszavisszatért medikuséveinek területére, és megvizsgálta a holt-sápadt Ranczenberget.

Amikor közölte bajtársával az eredményt, az fellélegzett.

- Azért ne bizakodjál el. A negatív eredmény még nem jelenti azt, hogy nincs baj. Máskor légy óvatosabb...

KILENCEDIK FEJEZET - Két ember golyót kap

HUSZTIT BERLIN-TÁBORBA KÜLDTÉK Katz szakaszvezetővel és Kaszó tizedessel a postáért. Havonta jött posta. Ha megjött. Az amerikai gépek néha lelőtték a „golyát”, a futár-repülőgépet. Ilyenkor nem volt posta. És nem volt posta akkor sem, ha Pál zászlós vagy Tálás hadapród eltüntette a leveleket. Mert ez is előfordult. Sajnos, elég gyakran... Egyszer az elküldött leveleket találták meg a deportáltak széttépvve a szemétdombon, máskor az érkező postát. Pál zászlós különleges élvezetet talált a levelek elsikkasztásában. Ha mégis megkaptuk a leveleket, és parancshirdetés alkalmával kiosztotta a levelezőlapokat, mindenkinél tett valami durva megjegyzést a munkaszolgálatos feleségére. Egyszer arra kényszerített egy fiút, hogy feleségének olyan lapot írjon, amilyent ő diktált. És diktálta... A munkaszolgálatosnak azt kellett írnia, hogy közeli ismeretségbe került egy szerb nővel, akitől súlyos betegséget kapott. Mindezt a legrágárabb szavakkal kellett megírnia. Az illető rajongásig szerette feleségét, és mindössze fél éve volt nős. A lap elment...

Katz a privát életben mészáros volt, és ha berúgott, félelmetesen viselkedett. Józanon egyenesen rokonszenves volt. A Borba vezető úton arról beszélt, milyen csúnyán akart vele elbánni a főnöke, és azzal dicsekedett, hogy ő nem engedett magával „kitolni”. Ezt a történetet vagy huszadszor mesélte el, és ilyenkor helyeselni kellett neki. Volt még egy lemeze, a most folyó háború befejezésének története. Szerinte a japánok tönkreverik a világot, és az egész földtekén német-japán-uralom lesz.

Ráhagytunk mindent, mint az örültekre.

Kaszó tizedes, a keretlegénység kevés számú rendes tagjai közé tartozott. Egyetlen kikötésen sem vett részt, nem bántalmazta a munkaszolgálatosokat, és arra sem volt kapható, hogy az éjjeli őrsegen bántsa a mellékhelyiségre igyekvő munkaszolgálatosokat.

Külön fejezete a munkatábornak a mellékhelyiségek használata. Este kilenc óra után hangosan oda kellett kiáltani az őrsegeknek, hogy hova igyekszik a munkaszolgálatos. Erre állítólag azért volt szükség, mert a keretesek félték a partizánoktól. Ha a keret este bort ivott, éjszaka senki sem mert kimenni. Ilyenkor ugyanis megállították a munkaszolgálatosokat.

- Miért nem jelentkeztél? - ordították a kényszermunkásnak, aki természetesen idejében és hangosan kiáltotta a furcsa szöveget.

- Alázatosan jelentem, én jelentkeztem.

- Szóval én süket vagyok?

A szerencsétlen nem válaszolt. Úgyis tudta, mi következik. Ha sár volt, akkor ötven „feküdj”. Ha nem volt sár, akkor három-négy pofon, vagy egy-két puskatusütés. Még az orvosokat sem kímélte a keret. Szokolics honvéd a legvadabb tréfákat követte el a mellékhelyiségre menőkkel. Méltó társa volt Asztalos szakaszvezető és Szálai tizedes. Legkedvesebb „mókájuk” az volt, hogy a szerencsétleneket másfél óráig meneteltették az udvaron, közben békaugrást és bukfencet kellett vetniük. Csak azután engedték őket dolgukra.

Térjünk vissza Katzhoz és Kaszóhoz.

A postáért az ügyeletes altisztek egy-egy munkaszolgálatost szoktak magukkal vinni. Katz és Kaszó ez alkalommal Huszti társaságában ment Borba. Szótlanul haladtak, Katz már leadta mindkét lemezét.

München-tábornál letértek a völgybe. Husztit kint hagyták a kapu előtt, ők pedig bementek inni. Fél óra múlva Katz már illuminált állapotban jött ki a Lägerből. Kaszó keveset ihatott, mert nem volt részeg.

Továbbmentek. Katz egy ideig hallgatott, aztán Husztihoz fordulva elkezdte:

- Ha „Curcil és Stalin” győz, akkor végetek. Van két gépfegyverünk, tudjátok, azzal elintézzük benneteket. Sorakozót rendelünk el és megindítjuk a tüzet. Nem fogjátok Curcil győzelmét élvezni. De ez marhaság. Jönnek a japánok és a német-japán-magyar csapatok bemasíroznak Londonba. Meg New Yorkba. Értem?

- Parancsára - válaszolta Huszti.

Megérkeztek Borba. Katz és Kaszó nyomban betértek a kocsmába. Husztit az ivó udvarában hagyták, hogy ne tűnjék fel a németeknek az utcán ógyelgő munkaszolgálatos.

Ugyanez ismétlődött meg, amikor a két keretes egy rosszhírű házba ment be egy negyedóra.

Bor, a szerb bányavároska élete fellendült, amióta a község mellett a környéken hatezer zsidó dolgozott. Bármennyire is megtiltották nekik, hogy vásároljanak, az áru mégis jó áron eljutott a munkaszolgálatosokhoz. A hírhedt házakat természetesen a legszigorúbban tilos volt felkeresniük a munkaszolgálatosoknak. Ezekbe csak a keretesek és a német katonák járhattak. Hatezer, jórészt fiatal férfi élt a táborokban. Hosszú hónapokon át dolgoztak reggeltől estig. És néha eljutott hozzájuk a híre, hogy a bori nyilvánosházakban összeverekedtek a németek a magyar katonákkal...

Amikor Huszti a két altiszttel a falu mellett fekvő hatalmas Berlin-táborhoz ért, szokatlan kép tárult eléjük. A tábor temető mellett épült, és ez szinte jelképezte lakóinak sorsát. De most nem a községi nagy temető, hanem a munkaszol-

gálatosok kisebb temetője mellett láttak nagy mozgást. A tábor háromezer lakója négyszög alakban sorakozott fel.

- Persze, ma van a kivégzés - állapította meg Katz. - Na, ezt megnézzük.

A munkaszolgálatosok négyszögének közepén kisebb fegyveres négyszög állott. A huszonkét sírból álló zsidó temetőben, ahol a munkaszolgálatos bajtársak pihentek az agyagos szerb földben, egy kis domb emelkedett. A domb mellett állott két fiatalember.

Előttük tízlépcsnyire asztal, mellette Marányi alezredes és helyettese, Pataky főhadnagy. Tőlük jobbra a kivégzőosztag. Balra, jóval hátrább, a polgári nézőközönség: néhány bori lakó és a tisztek metreszei. Néhány német egyenruha is látható volt, az egyenruhához simuló, elmaradhatatlan nővel együtt.

Marányi intett. Felolvasták az ítéletet. Szökés büntette miatt golyó általi halál. Igen, az elítéltek megértették az ítéletet. Utolsó kívánságuk nincs.

Egy platinaszőkére festett démon odasúgta német barátjának:

- Egészen bátrak ezek a bűdös zsidók. Nem is remegnek. Azt hittem, szűkölni fognak a félelemtől. Így nem is érdekes.

- Várj egy kicsit, Trude. Még nincs itt az utolsó percük. Talán még reménykednek az ő Messiásukban.

A két elítéltet különválasztották. Pesti fiúk voltak, ott-hon szüleik és menyasszonyuk várta őket. A hadbíróság kilenc megszökött és elfogott munkaszolgálatos közül a két legfiatalabbat halálra ítélte.

Most még egy percük volt. Gondolatban elbúcsúztak szüleiktől, akik odahaza Pesten várják a legfrissebb levelezőlapot, a hírt arról, hogy gyerekek jól van, és Isten segít-

ségével nemsokára hazatér. Elbúcsúztak menyasszonyaik-tól is...

Az egyik pribék már megfogja a magasabbik elítélt karját és a domb elé vezet. A fiú szilárd, bátor léptekkel tart a fegyverek csöve elé.

A tiszt int, és öt fegyver eldördül, öt golyót kap a zsidó munkaszolgálatos. Kettőt a fejébe, hármat a szívébe. Látni kiloccsanó agyvelejét. Az elítélt szinte a lövés pillanatában lezuhan. Vége... Meghalt...

A másik, akire három keretes vigyáz, halkán, de azért úgy, hogy a kivégzést parancsra végignéző bajtársai is meghallják, megjegyzi:

- Ennyi az egész?

A következő percben már ott fekszik a másik mellett.

Trude, a démon, odasimul a német mellé:

- Ez sem remegett, ez is bátor volt. Nem értem. Pedig zsidó...

Huszi a kivégzés után elment a postáért. Visszafelé Katz kolbásszal és kenyérrel kínálta. De nem tudott enni. Egész úton nem látott mást lelki szemei előtt, csak két bajtársát, akiket hiába várnak haza Budapestre...

TIZEDIK FEJEZET - Tálás hadapród sárkefije

TÁLÁS HADAPRÓDNAK elveszett a sárkefije. A sárkefe kicsi volt, piszkos és kopott. Bármilyen kopott is azonban egy hadapródőrmester sárkefije, Szerbiában mégis nagy értéke van. Máskülönbem nem igyekezett volna a hadapród úr tüzzelvassal visszaszerezni.

Szerbiában, a kihelyezett munkászászlóaljok közelében nincs festékes, vagy kefegyár. Ha lenne, huszonnégy fillérért újat kapott volna Tálás. Így azonban ezért az értéktelen tárgyért ötszáz embernek kellett táncolnia, bukfenceznie.

Így történt:

Tálás hadapród hófehér tiszt ruhájában, kezében az elmaradhatatlan lovaglóstorral magához intette Biedermann, aki mindenki bosszúságára még mindig ügyeletes volt.

- Miért nem siet, maga víziló? - kiáltott rá Tálás. - És miért néz örökké olyan hülyén?

Biedermann nem válaszolt. Esetlenül és valóban bár-
gyűn várta a parancsot.

- Sorakozó!

Biedermann végigrohant a táboron. Bekiáltott a munkától elcsigázott robotosoknak:

- Sorakozó!

Két perc múlva „állt” a fél zászlóalj, ötszáz rongyos kényszermunkás leste egy hadapródőrmester parancsát, ötszáz ember minden rosszra készen várta, mi lesz a sorsa. A sorakozó sohasem jelentett jót. Legjobb esetben pofont vagy kikötést, ötszáz ember akkor már régen beletörődött

abba, hogy pihenését gyakran valami igazságtalan büntetéssel szakítják meg, ha sorakozót rendeltek el.

- Mind itt van? - kérdezte halkán a hadapród. Ez az alig hallható hang erőteljesebben csapta meg az ötszáz ember dobhártyáját, mintha ordított volna. Ebbe a tompított hangszerezésű kérdésbe fenyegetés, az elkövetkező „hecc” muzsikája volt belesűrítve.

- Alázatosan jelentem, a fél zászlóalj együtt áll.

A konyha bejáratánál feltűnt Katz szakaszvezető. Sietett, nem akart lemaradni erről a cirkuszról ő sem. Jelentkezett az őrmesternél, aki néhány szót mondott neki. Katz arca ragyogni kezdett, mintha most kapta volna meg a nagyezüstöt.

- Ide figyeljen a nép - kezdte dübörögve -, a hadapród úrnak eltűnt a kefeje. Értem? A kefeje! Még hozzá a sárkefeje! Talán maguk is tudják, bármilyen vaddisznók is, hogy most háború van! És mi itt hadműveleti területen vagyunk. Értem? Na, mármost a hadműveleti terület az olyan terület, ahol először jön a fegyelem, és tizenötödször mi jön, Herschkovits?

- Alázatosan jelentem, tizenötödször is a fegyelem jön.

- Nagyon jó. A fegyelem ellen vét, aki nem veszi fel a karszalagot, aki elkésik az étkezésről, és aki bármilyen szabály ellen a legkisebb engedetlenséget tanúsítja. Azt pedig mi szépen kikötjük, vagy bevisszük a katonai ügyészségre. Bármilyen kicsi is a vétség. Na, mármost mivel bűnhődik az, aki bajtársi lopást követ el, vagy arra vetemedik, hogy a feljebbvalójától lop? Na, mivel, Salamon?

- Alázatosan jelentem, börtönrel, vagy halállal!

- Úgy van! Valaki véletlenül, egészen véletlenül, igen, véletlenül zsebre vágta a hadapród úr kefejét. Van enyves hát, az fénykép, és van enyves kéz, az tolvaj. Enyveskéz úr itt áll előttünk. Arra kérem, jelentkezzen, adja vissza a sárkefét, és

egy-egy pofonnal megússza az egész ügyet. Lehet jelentkezni. Nem kell sietni, lehet lassan, komótosan, bátran. Értem?

Ötszáz ember néma sorfala volt a válasz.

- Szóval nem lopta el senki a sárkefét. A hadapród úr hazudik? Neki nem is volt sárkefeje? Hazudik? Nem hallom! Szólt valaki? Csak bátran, mondják azt, hogy hazudik.

Tálas intett Katzna, hogy hagyja abba a beszédet. És talán még halkabban, mint az előbb, csak ennyit szólt:

- Helyben tánc!

Ötszáz ember táncolni kezdett. Az egy helyben való tánc negyven percig tartott. Közben Tálas elment és Katzra bízta a tánc ellenőrzését. A szakaszvezető örömmel tett eleget ennek a feladatnak. Aki nem rakta elég magasra a lábát, annak nagyot húzott botjával a bokájára.

Negyven perc múlva megjelent a hadapród.

- Állj!

Ötszáz fáradt ember lába merevedett vigyázzba.

- Kinél van a kefe? - hallatszott halkan, barátságosan a vészjósló kérdés.

Csend.

- Tovább! - intett Tálas Katzna, de mielőtt a szakaszvezető egy szót is szólt volna, újra feldobogtak a táncoló lábak.

Ez az ötszáz ember hajnali fél ötkor kelt, hatkor munkába állt, és egész nap vasutat épített Hitlernek. Ennek a vasútnak Borból kell majd Belgrádig vinni a rezet. A bori rezet, amelyet más zsidó kényszermunkások bányásznak ki a kincses hegyből. Tizennégy hónapja tartott a munka. Hatezer zsidó ez alatt a tizennégy hónap alatt felépítette a vasútvonal nagy részét. Hegyeket hordtak el, megtisztították az általuk vájt utat a szikláktól, erdőktől, csillékebe lapátolták a követ, viaduktokat emeltek, töltést építettek, alagutat vájtak a hegy testébe, síneket cipeltek, talpfákat raktak le, behatol-

tak a szikla mélyébe, dolgoztak, szakadatlanul dolgoztak. Délben levest ettek, és este fél hatig tovább folyt a rézvonat sípjának építése. Utána egyórás gyaloglás következett. De nem üres kézzel, hanem dinamitos ládákkal, harminckilós vasrugókkal, csákányokkal. És mihelyt hazaérkeztek, jött a sorakozó. A munkától elgyötört emberek helyben tánca.

Katznak már elege volt a táncoltatásból. A konyhában közben elkészült a kényszermunkásoktól ellopott húsétel. A táncolók közé is kiszivárgott a sült szaga. Katz orrát is csiklandozta. Így kapóra jött neki Kádár tizedes, aki ugyancsak a konyhába igyekezett. Az irány a sült hús volt. Katz azonban rákiáltott:

- Kádár tizedes, hozzám!

Kádár láthatóan dühösen állt a szakaszvezető előtt.

- Mit akarsz? Éhes vagyok.

Katz hivatalos szigorral adta ki a parancsot, nem véve tudomásul a komázó hangot.

- Ez a népség tovább táncol. Aki még muzsikát is akar, az kaphat egy kis csontzenét. Itt a bot.

Halkan hozzátette:

- A húst félreteszem neked.

És elment.

Kádár buzgón osztogatta a bokaütéseket, és fél óra múlva újra jött a hadapród.

- Megvan már a kefe?

Nem is várt választ. Vészjósló hangja csak ennyit közölt áldozataival:

- Bukfenc!

A negyven-negyvenkét éves munkaszolgálatosok eleget tettek a parancsnak. Bukfenceztek. Meggyötört testük ideoda hempergett a földön. A hegyes kövek tovább szaggatták rongyos, sárga csillagos ruhájukat. Fejüket letették a földre

és testüket átlendítették rajta. Egymásba gabalyodtak, rúgták, tépték egymást, lábak kötöttek ki gyomrokon, karok orrokba, szemekbe böködték. Mindenki némán viselte a kínzást.

Bukfenceztek.

A huszonhárom éves hadapród negyedóra múlva megkérdezte a bukfencezőktől, akiknek jó része apja lehetett volna:

- Megvan a kefe?

De a kefe nem volt meg.

- Lovacska!

A kényszermunkások utolsó erejüket összeszedve, teljesítették a parancsot. Ki-ki hátára vette a mellette állót, és ügetni kezdett terhével. Csak amikor az ötszáz vasútépítő jó része összeesett, csak akkor kérdezte meg újra az őrmester:

- Megvan a kefe?

És mivel senki sem felelt, így rendelkezett:

- A mai vacsora elmarad. Nincs kefe, nincs vacsora. És ha holnapig nincs meg a sárkefém, folytatni fogjuk a mai műsort. Lelépni.

Az éhségtől és fáradtságtól támolyogva indult a barakkokba ötszáz ember.

A hadapród és Kádár tizedes az ebédlőbe ment. Ínycsiklandozó hús, zsírban sült burgonya, saláta és sütemény várta az inkvizitorokat.

Mialatt ettek, a barakkokban negyvenhét sárkefe gyűlt össze a hadapród számára. De a gond elvitte álmukat. Félttek, hogy Tálás nem fogadja el a negyvenhét kefét, hanem ragaszkodik a sajátjához. Amely valószínűleg ott lesz valahol a földre esve a szobájában...

Harmadnap hallottuk, hogy valóban megkerült az ágya alatt a kefe.

TIZENEGYEDIK FEJEZET - Vasárnap a táborban

BASCH, A FÉL ZÁSZLÓALJ HÖRCSÖGE, aki mindig és mindenki-vel veszekedett, és ezért lassan mindent ráhagytak, az alagútban idegösszeomlást kapott.

Az alagút öt kilométerre volt Vorarlberg-tábortól. Száz-húsz méteres lyukat fúrta itt a hegy húsába a zsidó munkaszolgálatosok. Robbantás után nekiestek a felvidékiek a szikladaraboknak, és elhurcolták a hegyet. Remekül dolgoztak ezek a kárpátaljai zsidók. Munkához szokott karjukkal elérték, hogy a német munkavezetők is dicsérően nyilatkoztak róluk. Nem csoda. Ezek az erős kezű Iszákovicsek, Herschkovitsok mindenütt két kezük munkájából éltek, kocsisok, szállítómunkások, erdőirtók voltak.

Még Csicsa, a német főpallér is elismerte, hogy ezek a „sidók” jól dolgoznak, kivéve a pestieket. Azokra haragudott a főpallér, akit mindenki „csicsának” hívott. Csicsa szerbül bácsit jelent. A kárpátaljaiak Csicselochnak becézték, mint ahogy a pléhdobozt büchsslochnak és a cukrot cukelochnak keresztelték el. Szóval a pestiek munkájával nem volt megelégedve a főpallér. Egyszer, amikor Acél és Dénes felborítottak egy csillét, és az legurult a völgybe, Csicsa arca lilára vált a dühtől, és rekedten ordította:

- Ezekkel a sidókkal nem lehet háborút nyerni!

Ez a mondás elterjedt Vorarlberg-táborban, Borban, egész Szerbiában. Csicsa a zsidókkal akart háborút nyerni...

Egyébként Brandstedternek hívták, és ellenszenves fráter volt. A német munkavezetők is utálták. Horogkeresztes karszalagja, a Todt-szervezet egyenruhájába bújtatott girhes

alakja naponta feltűnt a munkahelyeken. Ilyenkor mindenki serényen dolgozott, mert Csicsa mindenbe belekötött. Ha valaki rosszul fogta a csákányt, szidalmak özönét zúdította rá, Csicsa ütött is. Volt egy nagy botja, azzal nagyokat húzott a munkaszolgálatosok csupasz, lesoványodott hátára.

Acél feketére sült, meztelen felsőtesttel tolta a csillét, amikor Csicsa észrevette, hogy a sínen egy kődarab fekszik. Ráordított.

- Maga tojásfejű marhás, ki akarod siklatja a csille?

Acél, a volt főtisztviselő, aki ideggörcsöt kapott, ha valaki bármit kért tőle, és nem úgy mondta, hogy „légy oly kedves, add ide ezt és ezt”, aki odahaza Budapesten hatszobás lakásban lakott - most „tojásfejű marhás” lett.

Arca elfehéredett a dühtől és a szenvedéstől. Megviselt idegei bátorságot adtak neki arra, hogy válaszolni merjen a mindenható főpallérnak.

- Herr Oberpaller, ich bin kein tojásfejű marha - mondta. Igaz, halkán mondta, de mondta. Ki merte mondani!

A hatvanas munkáscsoport elhülve hallgatta. Valaki válaszolni mert Csicsának. Annak a Csicsának, aki minden apróságot jelent a századparancsnoknak. Azt is, ha valaki lassan dolgozik, azt is, ha bárki leül egy kicsit pihenni. És a jelentések után elmaradhatatlanul következik a kétórás, vagy kétszer kétórás kikötés. És most ez a bolond Acél...

Csicsa azt hitte, rosszul hall. Aztán, mint aki felébred, még a szokottnál is rekedtebb hangon kiáltotta:

- Te merészelsz velem kikezdesz, te ronda sidó! Nesze nekednek.

És pofonvágta Acélt.

A fél zászlóalj hörcsöge a pofon után nevetni kezdett. Iszonyú volt a nevetése. Hisztériásan, görcsösen nevetett. Ketten is odarohantak hozzá. Azokra eszelősen rárivallt.

- Hagyjatok! Én meghalok!

A nevetése sírásba csapott át. Aztán elájult.

Csicsa nézte egy ideig, azután legyintett.

- Bolond sidó!

És elment...

Dénes odasúgta Gusztinak:

- Ez megúsza a kikötést. Fogadjunk, hogy Csicsa nem jelenti a főhadnagynak.

De jelentette.

Ez a vasárnapi parancshirdetés után derült ki.

Milyen is volt a vasárnap Vorarlberg-táborban?

Fél öt helyett hatórás ébresztő, a délelőtt szabad. Kivéve, ha a keretnek nem jut eszébe valami foglalkoztatás, például erdőirtás, a legénységi szoba felsúrolása, vagy más hasonló munka. Tizenkettőkor ebéd. Rendszerint gulyás, a levesben úszkáló két szem krumplival és egy-két babszem nagyságú húsfoszlánnyal. A többi húst ellopta a keret, ötszáz munkaszolgálatos részére nyolc darab egykilós konzervet adtak, a harmincfőnyi keretnek pedig tizenkettőt. További tíz konzervet ellopott a GH. őrvezető, és dobozonként ötszáz dinárért árulta azoknak, akiktől ellopta.

Ezen a vasárnapon nem sok jót ígért a parancshirdetés. Tizenketten voltak kihallgatásra rendelve. Acél is. A kihallgatás azt jelentette, hogy azt, akit odarendeltek, feltétlenül kikötik.

Biedermann, az ügyeletes, végigrohant a táboron.

- Kihallgatásra sorakozó.

Ötszáz fapapucsos munkaszolgálatos csoszogott az ebédlő felé. Idomtalan facipőjüket bőrdarabkákkal vagy zsinneggel tartották össze. Jaj volt annak, aki cipőt mert viselni. Nyomban megkapta a kétszer kétórai kikötést. Marányi alvezetes ugyanis elrendelte, hogy deportált kényszermunkás

nem járhat bakancsban vagy félcipőben. A cipőket be kellett szolgáltatni, és állítólag elraktározták télire. A parancs 1944. június másodikán kelt, és Marányi „ales” úgy látszik, akkor még biztos volt benne, hogy télen is német világ lesz Zajecar és Bor környékén. Tévedett, mert az ellenállhatatlan orosz haderő és a halálmegvető bátorsággal harcoló szerb partizánok már októberben kifüstölték a környéket, és felszabadították a bori rézbányát is.

De ekkor még messze volt ez az idő, és a hatezer munkaszolgálatos otthonától messze, szerb földön sínylődött.

Juhász főhadnagy megjelent a tiszti barakk ajtajában. Katz szakaszvezető gyorsan megkérdezte Biedermanntól:

- Együtt van mindenki?

Biedermann nem mert igent mondani. Ha igennel felel és valaki hiányzik, akkor baj van, ha nem válaszol, akkor is.

Katznak nincs ideje, hogy ráordítson az ügyeletesre, mert már odaért a főhadnagy, csak a fogai közt sziszegi:

- Majd később számolunk!

Katz sziszeg, mint mindig, de azért egyenesen áll feljebbvalója előtt.

- Főhadnagy úr, a fél zászlóalj kihallgatásra készen áll.

- Pihenj! - vezényli a főhadnagy.

- Pihenj! - adja tovább a parancsot a szakaszvezető.

Juhász géppel írt papírlapot vesz elő, és hangsúly nélkül, többször megakadva olvassa:

„Ötvenharmadik napi parancs. Bor, 1944. július 22.

Fogyatéka vétel: Alter Samu 101/84-es munkaszolgálatos a bori kórházban meghalt. Béla Tibor és Krausz Iván munkaszolgálatosokat a hadbíróóság szökés büntette címén halálra ítélte. Az ítéletet végrehajtották. Mindhármukat fogyatéka veszem.

Áthelyezés: Recsegi Tibor tizedest Bregenz-táborba helyezem át.

Élelmiszerek adagjának csökkentése: Az élelmezés adagjai egyharmaddal csökkentek.”

Most vigyáztt vezényelt a főhadnagy és az alezredes aláírását olvasta: Marányi Ede alezredes, csoportparancsnok.

Átadta a szakaszvezetőnek a papírlapot, és nyilván csodálkozott azon, hogy a két kivégzés és Alter halála semmi felindulást nem váltott ki az ötszáz emberből. Már egy hete mindenki tudott a kivégzésekről és Alter haláláról.

Juhász most hozzákezdett heti beszédéhez. Ez a fél-, sőt negyedművelt ember azok közé tartozott, akik szerelmesek saját hangjukba. Általában ez a típus tud is beszélni. Juhász azonban nem tudott.

- Maguk megint nem dolgoznak - kezdte régi mondókáját -, nem dolgoznak. Mondta Weingraben mérnök, hogy nem dolgoznak. Esznek, hála Istennek. Sajnos.

Elhallgatott, és mosolyogva leste hazug beszédének hatását. Hiszen Weingraben nagyon meg volt elégedve a munkával. Juhász mindent kétszer mondott, és a „hála Isten” után mindig hozzátette a „sajnos”-t. Hogy miért, az klinikai magyarázatot igényelt volna.

Így folytatta:

- Megismétlem múltkori parancsomat. A Todt-szervezet tagjainak és a Reichswehr tisztjeinek a legénység nem tiszteleghet. Ezt a parancsot a német kommandó kérésére adtuk ki. Igazuk van a németeknek. Annyi zsidó van Borban, annyian tisztelegnek a németeknek, hogy azok alig győztek visszaköszönni a zsidóknak. Szóval több munkát és nem tisztelegni! Különben lógás lesz. Lógás lesz... A fél zászlóalj lógni fog. Kihúzzunk egy kötelet az udvaron, azon pont ötszázan

férnek el. Jó magasan. Majd himbálódznak. Himbálódznak...
Mi az a mozgás?

Grósz, a csicskás elájult és eldőlt, mint egy zsák.

- Vigyék el. Biztosan sokat evett. Sokat evett...

Az egész tábor felszisszent. De nyomban újból halálos csend lett. Itt veszélyes sziszegni.

- Túl jó a koszt. Ugyanazt eszik, mint mi, tiszték. Csak másképpen elkészítve.

A csicskást fellocsolták. A szerencsétlen ember megőröltette magát a munkával, és teljesen kimerült. Juhász beszéde mindenkit felbőszített, különösen az a kijelentése, amely szerint Grósz azért lett rosszul, mert sokat evett. A napi kétszeri üres levestől és a reggeli feketétől lett rosszul? És hogy a tiszték ugyanazt a kosztot eszik, amit a munkaszolgálatosok, csak másképp elkészítve... A tiszték és a keret tagjai csirkét ettek, rántottát, szalámit, sült burgonyát, mindent, ami szem-szájnak ingere. Az agyondolgozott kényszermunkások sok mindent elviseltek, de ezt a vadító igazságtalanságot késő estig elkeseredetten tárgyalták.

De még messze volt a takarodó. Előbb a kihallgatás következett, ezt már Pál zászlós végezte. Juhász főhadnagy, mint valami győztes hadvezér, átadta a terepet helyettesének. A szakaszvezető tisztelgett a zászlós előtt, aki halkán mondta:

- Átveszem a parancsnokságot.

Végigment a kihallgatásra rendelt tizenkét ember előtt. Az elsőnél megállott. Az tisztelgett és megszólalt:

- Zászlós úr, Gáspár László munkaszolgálatos alázatosan jelentem, Tálás hadapród úr parancsára kihallgatáson megjelentem.

- Miért?

- Mert a konyha nem volt tisztára súrolva.

Pál gondolkodás nélkül mondotta ki az ítéletet:

- Parancsmegtagadásért kétszer kétórai megkötözés.

Még tizenegy szakács volt ugyanezért a „bűnért” kihallgatásra rendelve. Valamennyien megkapták a kétszer két órát.

Fél óráig lógtak. Akkor Pál zászlós egyik barátnője kikönyörögte, hogy adjon parancsot a kikötöttek leszedésére.

- Tudod, Liebling, nagyon jajgatnak, és zavarják a gramofont...

TIZENKETTEDIK FEJEZET - Brigitta és a hegyek asszonya

IGYEKEZTEM az eddigiek során tárgyilagosan érzékeltetni azt a légkört, amelyben a Szerbiába deportáltak éltek. Most ismét visszatérek első személybe, mert személyes kalandról van szó. Borban történt, a faluban...

Akkor már harmadszor jártam ebben a furcsa kis községben. Amíg az a bizonyos francia érdekeltség húsz évvel ezelőtt nem kötött megállapodást a jugoszláv kormánnyal a bori rézhegyek kiaknázása érdekében, addig Bor jelentéktelen kis falucska volt. A rézbánya munkája lassan haladt, de azért a falu élete is élénkebb lett. Amikor a németek elfoglalták Zajecar környékét, mintha érezték volna, hogy sokáig nem bitorolhatják Szerbiában a hatalmat, nagy felkészültséggel – és hatezer magyar zsidóval – megkezdték a rézbánya-kitermelést. A hatezer magyar zsidón kívül szerb és olasz hadifoglyok dolgoztak Borban és Bor környékén. Részben az úgynevezett „Tagebau”-munkán, amely abból állott, hogy a hegyet gépekkel elhordták, részben pedig a vízierő-építésén, a pékműhelyben és útépítésén. Ez volt a bori munka. Itt háromezer zsidó dolgozott. A másik háromezer a környező táborokban lakott és vasutat épített. Egyes táborok tíz, húsz, sőt harminc kilométerre voltak Bortól. A boriak Berlin Lagerben laktak, Marányi „ales” főhadiszállásán. Barakkjaik a szerb temetőre néztek – stílszerű volt a környezet. Jobbra a kórház, balra a szerb temető, hátul pedig a gyakorlótér mögött a kis zsidó temető. Huszonkét pesti fiú feküdt itt. Wosner doktor, a Pesti Izraelita Hitközség gondnokának fia pontos följegyzéseket készített a bori halottakról. Itt feküdt a két ki-

végzett fiú is. Sírjukon gyakran lehetett friss virágot látni. Éjjel, a mellékhelyiségre menet csempészték a virágokat a sírhalmokra a barátaik. Ha észreveszik, biztos a kétszer két-órai kikötés.

És a szenvedések tábora mellett, alig kétszáz méternyire az örömök faluja feküdt. Mert Bor, a kis szerb falu felvirágzott. Egészségtelen volt ez a föllendülés. Tizenötezernyi rab volt a szerbekkel és olaszokkal együtt a környéken. Tizenöt-ezernyi fáradt test, minden testi öröm nélkül. Még az evés örömet sem érezték, mert az egyforma rossz táplálékot csak néha váltotta fel a szerbektől drágán vásárolt sütemény vagy gyümölcs. Titokban, lopva kellett vásárolni tőlük. Már ki-nek volt mit eladni, pénzzé tenni.

Mi, vorarlbergiek és a többi elszórt lágerek lakói, nem ismertük Bort, a falut. Amikor először jártam a faluban, úgy éreztem magam, mintha Budapest valamelyik külvárosába csöppentem volna. Nyüzsgő élet, nők, kocsmák, zugcukrászdák... Az olcsó örömök minden fajtája kínálta magát a járóke-lőnek. De nem nekünk. Újra postáért mentem Kaszó Sámuel tizedessel Borba. Ez a Kaszó nagyon rendes ember volt, bori szolgálata alatt nem ütött meg senkit. És amikor feljebbvalói nem látták, elbeszélgetett velünk. Egyszer gombamérgezést kapott. Kádár doktor hozta vissza a halálból. Fájdalmában úgy vergődött, hogy szíjjakkal kellett az ágyhoz kötni. Elszakította a szíjakat is. Négyen fogták, amíg Kádár beadta neki a hánytatót. Kaszónak szerencséje volt, a méreg nem szívódott még fel teljesen szervezetébe. Delíriumában a századparancsnokot szidta. Ott állott az ágya mellett Juhász Pál főhadnagy, és a tizedes önkívületi állapotában szidta, mint a bokrot. Lehordta mindennek. Ószinte volt... Kádár, aki ott állott ágya mellett, jólesően vette tudomásul, hogy akadt egy ember - ha lázalmában is -, aki megmondja Juhásznak az igazságot.

Ez a Kaszó velem íratta le csodálatos megmenekülésének történetét. El akarta küldeni valamelyik pesti lapnak. Tetszett neki, ahogy én leírtam lázalmát, találkozását halott édesapjával és tíz év előtti menyasszonyával. Ezért hálából mindig engem vitt be Borba, amikor postáért ment.

Ott ültem a cirill betűs feliratú kocsmá hátsó szobájában. Az ivóban német Todt-legények, Kaszó és egy Berlin Lager-beli őrzető ittak. Kadarka volt az asztalon, de édesebb, mint a pesti. Én is kaptam a szerb kocsmárostól. Nem fogadta el érte a pénzt. Csak arra kért, nagyon vigyázzak, nehogy az ivóból valaki észrevegye, hogy itt vagyok. A függöny mögül mindent láttam. A pult mögött két pincérlány állt és mérte a bort. Azután a vendégek mellé ültek. Ittak ők is. Kaszó mellé egy negyven év körüli szalmasárga hajú nő ült. Elég csinos, csak a szeme árulta el, hogy nem volt sima az az életút, amely végül is Borba hozta. Kaszó később elmesélte, hogy bécsi lány és nagyon „rendes”. Én csak azt láttam, hogy „rendesen” tud inni és villával eszi az ételt. Mert ő is evett, akárcsak a pesti bárók konzumlányai. Volt egy csigalépcső is az ivóban. Azon lehetett fölmenni a félemeletre. Mert a ház nem volt emeletes, csak félemeletes. Alacsony volt a mennyezet, alig több pár centivel két méternél. Kaszó eltűnt a félemeleten Brigittával, és én vártam.

Erőszakkal elaltattam fantáziámat... Beletemetkeztem a Donau Zeitung aznapi számába, amit a szerb adott oda nekem. Hogy örült ez a kocsmáros, hogy alkalma volt segíteni nekem! Kolbászt is adott a kadarka mellé, meg omlós kalácsot. Milyen aranyszívű ennek a népnek minden tagja! Ha tőlük függ, naponta szeretetsomagot küldenek mind a hat-ezer zsidó fiúnak. Amikor a szerb látta, hogy Kaszó túl sokáig marad fenn a félemeleten, szerb bekecset adott rám és biztatott, hogy menjek végig a bori utcákon, nem veszi senki

észre, hogy munkaszolgálatos vagyok. Sárga csillagos kabátomat otthagytam, és a hátsó ajtón kiléptem az utcára.

A magyar keretesek, tisztek, Gestapo-legények, todtiszták mentek el mellettem, de nem keltettem feltűnést. A szerb bekecs megtette a hatását.

De egy magyar lány az egyik kocsmajtóban megismerte, hogy a szerb bekecs kényszermunkást takar. Intett:

- Gyere be.

Féltem, hogy valaki felfigyel a párbeszédre, és benyitottam a kocsmába.

Üres volt.

- Ilonka vagyok - mutatkozott be a lány, azután aggódó hangon tette hozzá:

- Miért nem vigyázol? Ha észrevesznek, kétszer két órát kapsz, sőt a krumpliverembe is kerülhetsz.

Vállat vontam, azután megkérdeztem:

- Hogy került ide?

- Szabadkán éltem sokáig, gyors- és gépíró nő vagyok. Azután a szokásos mese. Mit untassalak vele? Nem maradhattam állásban. Újvidékre mentem át.

- És Újvidéken?

- Minden férfi egyforma. Te is vallatsz. Mindenki vár egy történetet, hogy hogyan züllött el egy úrileány. De én nem züllöttem le. Meg vagyok elégedve sorsommal.

A hangja meghazudtolta azt, amit mondott.

- Újvidéken az Erzsébetben és a Dornstetter-cukrászdában mindig megtalált az, aki keresett. Voltál már Újvidéken?

- Voltam.

Csend. Azután megkérdi:

- Iszol valamit? Van pénzed? Ha nincs, adok, hogy fogyaszthass valamit, mert ha jön a gazda, akkor murizik.

Nem szerb a tulaj, hanem sváb. Utálok. Hogy hívnak? Különben nem fontos, úgyse mondod meg. Mondtam már, hogy Ilonka vagyok?

- Mondta.

Bort töltött és odaadta. Kifizettem.

Halkan kérdezte:

- Van hátul egy szoba, ha megjön a gazda, ott elbeszélgethetünk. Akarod?

- Vissza kell mennem a szomszédba. Ott van a tizedesem, postáért jöttünk.

- Jó, jó, kifogás, de nem baj. Gyakran kaptok postát?

- Négy hónap alatt kétszer kaptunk. Az első levelezőlapjainkat nem küldték el, hanem eltépték.

- Ismerem ezt. Ha akarod, feketén elintézem neked a postádat. Van egy todtista ismerősöm, minden héten eljön hozzám, annak odaadom, mintha az én levelem lenne. De akkor nőnek kell írni, női dologról, virágnyelven, mintha én írtam volna.

- Köszönöm, Ilonka, ha legközelebb bejövök a tizedessel postáért, igénybe veszem szívességét.

Ismét csend. Ilonka is zavarba jön. Ilyen vendége ritkán akad. Közben a sváb kocsmáros is visszajött, gyorsan rendeltem még egy pohár kadarkát, nehogy összeszidja Ilonkát a rossz konzumálás miatt.

A lány pedig tovább beszélt:

- Talán nem is érdekel, de el kell mondanom, hogy kutyául érzem itt magam. Utálok a németeket, és mégis kedvesnek kell lennem. Ez a mesterségem. A ti kereteseitek között van néhány rendes, de ha berúgnak, nagyon rondák. Sajnos, ti nem jöhettek hozzánk... Eleinte sokat kerestünk, mert csak tízen-tizenketten voltunk. De már vagy hatvanan vagyunk. Minden kocsmára jut legalább kettő. Te, nem tudsz

harisnyát szerezni? Itt szörnyű drága. Ha szabadságos katonák jönnek, azok cigarettapapírral tömik meg a hátizsákjukat, mert azon sokkal többet keresnek. Ha valaki egy vagon cigarettapapírt tudna hozni, egy milliót keresne. Pont hétésszerese a pesti árnak.

Elbúcsúztam Ilonkától, és visszamentem a másik kocsmába. A szerb intett, hogy még ráérek. Tovább sétáltam. Fűszerüzlet, kocsmá, fűszerüzlet, kocsmá, itt-ott egy-egy borbély. A falu végén nagy, sárga épület. Ez a parancsnokság. A parancsnokságon tábla: „A bori munkacsoport parancsnoksága”. Ez Marányi főhadiszállása. A hadbíróóság kertjében keretesek és munkaszolgálatosok várakoznak. Ezeket elcsípett fekete levelek miatt idézték be. Tiszta kutyakomédia volt ez a hadbíróósági tárgyalás, mert a feketén levelezők tulajdonképpen semmi büntetést nem kaptak. Ha valaki például Heidenau-ból, vagy Lazsnicából írt fekete levelet és ezt megtudták, akkor tizennyolc, illetőleg harminc kilométert kellett megtennie keretes kíséretében, hogy eljusson a bori hadbíróósági tárgyalásra. Itt volt tárgyalásvezető, ügyész és védő. A vége az lett, hogy a kényszer munkásokat négy hónaptól két évig terjedhető börtönre büntették, mely büntetést akkor kellett kitölteniük, amikor visszaérkeztek Magyarországra, állomáshelyükre. Nagyon komolyan vették a hadbíróóságon az ítéletet, és a végén kihangsúlyozták, hogy a megbüntettek számára nincs leszerelés, mert a leszerelés percében nyomban meg kell kezdeniük súlyos büntetésüket.

A munkaszolgálatosok ezt tudomásul vették, és amikor elhagyták a tárgyalótermet, egymásra mosolyogtak. Tudták, hogy ennek az ítéletnek semmi értelme nincs, hiszen ha élve megússzák a szerbiai kényszer munkát, már vége lesz a háborúnak, vagy legalábbis Magyarországra nézve vége lesz.

Kaszó tizedes már várt a kocsmában.

- Na, hol járt?

- Csak egy kicsit sétáltam.

- Vigyázott? Mert ha magát lekapják, én is bajba kerülök.

- Nagyon vigyáztam.

- Akar még egy pohárral?

- Köszönöm, nem kérek. Induljunk, tizedes úr, mert le-késsük a postaosztást.

Útközben még megállt egy kocsmá mellett, amelynek ajtajára három nyelven volt kiírva az étlap: „Gomba to-jással”.

Kaszó megborzongott:

- Gomba tojással és orvossal. Így kellene kiírni.

Délután négykor érkeztünk vissza Vorarlbergbe. Kaszó útközben folyton Brigittáról beszélt. És összeszidott, amiért nem tetszett nekem Ilonka. Hogyan érthette meg ez a Kaszó, hogy nekünk más vágyaink vannak. Más álmaink. Mi itt nem kalandokra gondolunk, hanem arra, hogy hogyan kerülhetünk haza. Hogyan szökhethünk meg, hogyan hozhatjuk közelebb a terminust, amikor viszontláthatjuk a csalá-dunkat.

De azért mégis felkorbácsolta idegeimet, nem is Brigit-tával kapcsolatban, hanem akkor, amikor Csicsáról kezdett beszélni.

- Tudja, van itt egy román özvegyasszony. Az épülő vas-útvonal mellett van kis birtoka. Idejár a Csicsa. A főpallér. Szombat este megy ki és ott van vasárnap délig. Azért nem látni sohasem a táborban vasárnap délig. Vagy csak ritkán, amikor vasárnapi munkára is kiviszi magukat. Itt a bori ba-zároknak vásárol mindenféle csecsebecsét neki és viszi aján-dékba. Már két éve tart ez a szerelem. Nem tudom, mit sze-ret ez a Kalin asszony ezen a ronda főpalléron.

- Hogy néz ki Kalinné?

- Nem tudom. A Katz azt mondja, hogy elég rendes.

Legyint:

- De Katz ízlésére nem lehet semmit se adni. Egyszer láttam valakivel, hát arról jobb nem beszélni.

#

MÁSNAP Csicsa megfogott a munkán.

- Hallja maga sidó! Látja ott az a ház, lenn az a völgy?

- Látom.

- Maga most fogja ez a csomag és megy oda. Már szoltam Pintznek, tudja, hogy maga elmenni. A csomag átadja a Kalin asszony. Nem kell semmi mondja, ő már tudja, én küldi. Megértette?

- Meg.

Körülbelül egy kilométernyit kellett lefelé mennem a völgybe. Útközben erősen működött a fantáziám, hogy milyen lesz ez a román nő. Akarva, nem akarva, a kaland ízt kezdtem érezni, és fantáziám szárnyakat kapott. Arra gondoltam, mi lesz, ha ez a nő szép, és úgy viselkedik, mint Ilonka a bori kocsmában. Ha étellel kínál és ott tart.

Dühös voltam magamra és elhessegettem ezeket a buta gondolatokat. Füttyülök Kalin asszonyra, legyen boldog ezzel a Csicsával.

De azért izgatott voltam, amikor beléptem a kapun. Hatalmas kutya ugrott nekem, de egy rikácsoló hang visszapancsolt. Egy nagyon kövér asszony tűnt fel a ház ajtajában. Kövér, csúnya és öreg. Ez lesz az anyja...

- Kalin asszonyt keresem - mondtam neki németül, mert feltételeztem, hogy tud már valamit Goethe nyelvén, hiszen Csicsa csak németül tudott, és egy kicsit magyarul.

- Én vagyok - mondta a főpallér szívszerelme.

Áadtam neki a csomagot. Az asszony elpirult. Rémes,
amikor egy ilyen idős, természetes hölgy elpirul.

Sietve elmentem. Csicsa, Csicsa, de jó ízlésed van...

#

ESTE A ZSEBEMBEN negyed kilóra való szalonnát találtam.
A zsíros papíroson néhány kusza sor: „Sajnos, nem tudok
többet adni.”

Ilonka írta...

TIZENHARMADIK FEJEZET - Hazatérési hírek keringenek...

MÚLTAK A HETEK. A táborban gyorsan pereg az idő. Ébresztő, munka, takarodó... És semmi hír Pestről. Csak havonta egyszer, pár soros, sablonos lap. Változatosságot csak az hozott, hogy tízen Bregenzbe kerültek, onnan pedig ugyan csak tízen Vorarlbergbe jöttek. Köztük egy Grüner nevű mérszáros, aki remekül főzött nekünk a konyhán.

Füschler, aki elkerült tőlünk, néhány héttel később levelet hozott át új lakóhelyéről a mi táborunkba. Régi bajtársai körülvették:

- Nos, milyen Bregenz? Jobb, mint nálunk?

- Nem. Rozsnyai hadnagy a századparancsnok. Jobban kikötet, mint itt Pál. És nálunk van Császár törzsőrmester. Borzalmas ember. Üt, kínoz és a kikötést állati kegyetlenséggel csinálja. Szívesen itt maradnék, újra köztetek.

Ez a kívánsága hamar teljesült, mert a cserét visszacsinálták.

Más táborokból is olyan hírek érkeztek, hogy majdnem elviselhetetlen a munkaszolgálatosok helyzete, főként az alárendeltek basáskodása miatt. Csak München-tábor volt aránylag jó, azután még az Innsbruck Lager. De Röhn-táborról már ijesztő hírek keringtek. Egy Schnitzler nevű honvéd keze alatt elájultak azok, akiket vasárnaponként kikötött. „Kikötőmunkásnak” hívták.

Július végén megjöttek a várva várt pesti lapok. A vidékieknek nem sok örömük telt a postában. Most nyomtatásban is olvashatták a szomorú, szívet tépő hírt, amit már úgyis tudtak, hogy családjukat elhurcolták a németek.

Husztí is kapott lapot. Ezt olvasta:

„Én valóban sokkal jobban szeretlek, mint máskor. Minden gondolatom a tiéd, tudom és vallom, hogy egymásnak születtünk. Hidd el, Drágám, mi egy egész két fele vagyunk, és nagyon boldogok leszünk, ha Te visszajössz, hogy én tovább élhessek. Jól vagyunk, tudom, Te is jól vagy, mert én imádkozom Érted a gyerekekkel, és imádságunk felér az égig...”

Jólestek a szeretet és hűség forró szavai, jólesett az otthon hívó és váró üzenete...

#

IRINA ESETE a Ranczenberg-fiúval még nem zárult le az orvosos vizsgálatnál.

Husztí egy este kukoricalisztet akart cserélni Gottesmann-nal. Volt egy felesleges alsónadrágja, Gottesmann öt kiló kukoricalisztet és tíz deka szalonnát ígért érte. Meg azt is, hogy másnap reggel helyette viszi fel a dinamitos ládát a hegyre. A dinamitos láda harminc kiló volt, és a névsor szerint másnap Husztíra esett volna a cipelés kötelessége.

Gottesmann nem volt a barakkban. Bandel, a kiálló fogú Bandel, aki a szerb kényszermunka ideje alatt összesen talán tíz szót sem szólt bajtársaihoz, most tékozló volt és háromszavas felvilágosítást adott:

- A hagymaföldön van.

A hagymaföld Katz szakaszvezető birodalma volt. A volt hentes imádta a hagymát, és beültette vele a hátsó barakk mögötti rétet. A barakk és a tábort elzáró drótkerítés között volt Hagymaország, amelyre tilos volt rálépni, amelynek közelébe sem volt szabad menni a munkaszolgálatosoknak. Természetesen állandóan odajártak a muszok. Az ültetvény szélén fű volt, pihenni lehetett rajta. Őrszem vigyázott arra, hogy Katz mikor jön az ültetvény felé, ilyenkor még idejé-

ben elillanhattak a vorarlbergi rabok. Volt még egy varázsa a helynek. Kapu nyílt a drótkerítés közepén a szomszédos parasztház felé. Ezen keresztül szokott Irina naponta kétszer a tábor belső területén, a konyha mellett lévő forráshoz jönni vízért.

Irina festői jelenség volt, amikor jellegzetes öltözékében, két vállán kínai módra függő vödörrel végigment a táboron. Piros pruszlik volt sovány kis testén, és bokáig érő szoknyája felett egy másik, térdig érő szoknya.

Ment Irina a vízért, és ötszáz éhes szempár kísérte minden lépését.

Ötszáz férfiszempár... Az ötszázak közül a legtöbben, négyszázan, már több mint egy esztendeje a táborban voltak. Előbb a bori rézbányában dolgoztak, azután áthelyezték őket az úgynevezett négyes kilométerkőhöz, a Bortól négy kilométerre lévő táborba, később München-táborba vitték őket, az NSKK-táborba, ahol autókat javítottak, végül az „OT Lager Vorarlbergbe”, ahol azután „végleg” berendezkedtek.

Négyszáz férfi, több mint egy éve nem beszélt nővel. A többi száz pedig hosszú hónapok óta nem. És Irina mindennap kétszer végiglibegett a táboron. Korán reggel, amikor Csicsa, a német főpallér a naponta változó munkabeosztást végezte a „Parteiführerjeivel”, a horvát, a bánáti és burgenlandi sváb legényekkel, Pintz-cel, Osztraviccsal, a vad Miskával, Brennerrel.

És ilyenkor, amikor oldalzsákkal és szerszámokkal felszerelve várták a muszok a beosztást, megjelent a nő. Az elfelejtett nő, aki gúnyosan mosolyogva, apró, ringó léptekkel, kiszámított lassúsággal ment végig a rövid úton a forrásig.

Irina nemcsak Ranczenbergnek tetszett. A leromlott testek, a fáradt piccsre zuhanások elfeledtették mindenkivel a nőt. De Irina felkavarta a tábort. A pusztá létével...

Huszti ott állt a hagymaföldön és megtalálta Gottesmannt. De nemcsak ő volt ott, hanem Ranczenberg is. Irina a kerítés mögött állott és nevetve figyelte a két sárgacsillagos veszekedését. Gottesmann válogatott szidalmakat repített a másik felé, az pedig egyre ugyanazokat a megvető szavakat ismételte, mintha nem lenne szótárában egyetlen más szó sem.

A jelenet klasszikus volt. Évezredek megisméltendő képe. Két férfi harca a nőért. Csak most fegyver helyett modernebb eszközökkel harcoltak a férfiak. Gottesmann kezében műselyem harisnya volt. Ranczenberg kezében semmi. Biztosan feleslegesnek tartotta, hogy imádatának jeleit meg is mutassa, hiszen Irina tudhatta, hogy mit tud nyújtani. Gottesmann azonban a Borban cserélt harisnyával nagy fölényben volt. És volt még egy jó pontja a harcban. Az, hogy tudott Irinával beszélni, Ranczenberg pedig nem. Irina most láthatóan Gottesmannt tüntette ki mosolyával, de jó diplomata lévén meg akarta várni, amíg a harc eldől.

Ennek a jelenetnek vetett véget Huszti:

- Katz a láthatáron - szólt oda a csoportnak, mire Irina beszaladt a parasztházba, a másik kettő pedig a barakkba sietett.

Huszti lassan Gottesmann után ment:

- Nem volt igaz a Katz! De igaz lehetett volna. És mit akarsz te is ettől az Irinától?

Gottesmann nem felelt, de tekintetében annyi elfojtott vágy volt, hogy Huszti többé egy szót sem szól, míg a másik a lisztet mérte.

Mindig volt önkritikája, és most nem akart vizet prédikálni. Egyre jobban érezte, hogy őt is megzavarja egy hét, vagy egy hónap múlva Irina vagy egy másik ilyen nyiszlett Irina.

Tegnapelőtt is, amikor éjjel egy órakor rosszul érezte magát és óvatosan az udvarra ment, látta, amint Szokolics honvéd nőt enged ki a főkapun. A holdfény rávilágított az idősebb nő arcára. Kifestett, ötven évhez közeledő bori nő volt. Egyike azoknak, akik a bányavároska mulatóhelyein prolongálják letűnt mesterségüket. Nagyvárosban már nem merészkednének villanyfény alá, de Borban sokan éltek vigasztalan életüket. Néha kijártak a környező táborokba.

Most a holdfénynél élénkpiros kosztümkabátban karcsú alakjával, hosszú, formás lábaival teljes illúziót keltett.

Huszi azóta sem felejtette el. Most sem tudta Gottesmannt elítélni. Ranczenberget sem.

Álmatlanul dobálta magát a priccsen. Fábián másnap megkérdezte:

- A fogad fáj? Úgy forgolódtál, mint egy körhinta.

Huszi nem válaszolt.

Másnap délben Engel Béla, aki a tisztí konyháról állandóan hozta a híreket, nevetve újságolta:

- Pál több mint egy óra hosszágig udvarolt Gretének telefonon.

- Grete? Ki az?

A München Lager telefonosnője. Todt-alkalmazott. Bajor nő. Egyszer már volt itt Pálnál, de azóta nem akar eljönni. Pál magyaros paprikás csirkét ígért vacsorára.

- És eljön?

- Ahogy Pál zászlós válaszából kivettem, nem biztos. De nekem csirkéket kell szereznem a környékbeli szerbektől. Nem lesz könnyű, mert ezek legfeljebb mérgezett húst adnának szívesen a keretnek. Hiába megyek ki, úgysis tudják, hogy nem a muszok kapják a csirkét.

Huszi halkán kérdezte:

- Milyen nő ez a Grete?

- Szép. Nem több huszonöt név, remek alakja van, platinaszőke és elegáns. Te, európai nő itt! Úgy, ahogy van, végigmehetne a pesti korzón. És megfordulnának utána. Állítólag gyakran látták Marányi alessel, és van egy német őrnagya is.

Husztai este a cipésműhelybe ment Róth suszterhez. Faltalpú cipőjét vitte el ürügynek. Az örökvidám Róth csodálkozva kérdezte:

- Mit akarsz ezzel a szíjjal? Hiszen tegnap szegeztem a fára.

- De lecsúszik.

- Lecsúszik, lecsúszik. Miért nem hordasz bagaria félcipőt?

- Jól van, hagyd a fenébe. Írtál haza?

Róth arca elszürkül.

- Nem. Odaadtam a lapot tíz cigarettáért. Hová írjak? A múltkori válaszlap visszajött. „Címzett elköltözött!” Milyen szépen fejezi ki magát a posta. Elköltözött... Igen. Egy másik világba. Mert akit Németországba hurcoltak, az nem kerül élve vissza.

- Ugyan, Róth! Először is nem biztos, hogy Németországba kerültek, másodszer pedig onnan visszakerül mindenki. Hiszen nemsokára vége a háborúnak! A bolgárok letették a fegyvert! A Balkánt nem tudják tartani. Az inváziós csapatok hídfői is szélesülnek nyugaton. Németországot két téharapja az orosz és angolszász haderő. És akkor hazajön a feleséged és a négy gyereked.

- Őt - sírta el magát Róth Miksa cipész.

- Nézz ide - vette elő a féltve őrzött képeket, a pajeszos kis lurkók képmásait.

De Husztai nem nézett oda. A tiszti barakk ajtajában megjelent a nő. Egy nő a javából. Olyan volt, amilyenek

Engel leírta. A barakk ajtaján lévő kis villanykörte fénnel koszorúzta platinaszőke haját.

Egy pillanatig tartott a látomás. Aztán eltűntek a zöldre mázolt ajtó mögött. Grete és Pál zászlós...

Husztí visszament a barakkba. Lefeküdt és aludni próbált. Nem sikerült. Grete ott volt a barakkban. Pál zászlós, a német őrnagy és Marányi alezredes Gretéje. De mások is ott voltak. Húsz év nőalakjai. Nagy szerelmek és kis kalandok asszonyai.

Már hajnalodott, és Husztí még mindig vergődött. Akkor Kiss, a lomha Kiss szólt le halkán a felső priccstről:

- Te sem tudsz aludni?
- Én sem...
- Láttad őt?
- Ki az az ő?

Kiss egy fél percig nem válaszolt, azután fájdalmas sóhajjal dobta bele a nevet a fekete csendbe:

- Grete...

#

ISMÉT HETEK TELTEK EL. Elkészült a vasútvonal, már csak a talpfákat kellett lerakni. A zsidók olyan jól megépítették a vasutat Hitlernek, hogy Weingraben mérnök szemtől szembe meg is dicsérte az egyik csoportot. A sok méltánytalanság után jólesett az elgyötört kényszermunkásoknak a jó szó, a dicséret. A Todt-mérnök Juhász főhadnagy előtt is megisméltelte elismerő szavait.

Az egész tábort felvillanyozta a dicséret.

Egy augusztusi vasárnapon Csicsa főpallér reggel hat órakor bement Juhász főhadnagyhoz és fölkelte. A főhadnagy éjjel kettőig mulatott olasz hadifogoly zenészek muzsikájára, és most dühösen meredt a német főpallérra.

- Ne haragudjon, Herr Főhadnagy - adta meg a magyarral kevert német felvilágosítást Csicsa - aber nekem kell heute auch allé ötszáz sidó. Munka van sürgős. Sehr eilig.

- Miért nem mondta meg tegnap?

- Ja gestern elfelejtetem. Most csak aludja tovább. Auf wiedersehen!

Balog László, Csicsa magyar „összekötő musza” negyed hétkor akarta riasztani a kényszermunkásokat, de azok már készen állottak, és fél hétkor már indulhatott az ötszáz ember a hegyekbe vasutat építeni.

Dutka, a jóindulatú osztrák munkavezető, gúnyosan mosolygott az orra alatt, amikor a legénységi teremből kibámuló Bukus csodálkozó arcát megpillantotta.

Dutka mosolyából ki lehetett érezni, hogy elrontotta Bukusék mulatságát.

Ez a Bukus kanász volt Szabolcsban. Évtizedek óta élt disznók társaságában, amitől még becsületes maradhatott volna, de ő disznó lett a sertések között. Éppen hogy csak nem rőfögött. A főhadnagy állandóan szidta mocskos egyenruhája miatt, de mert szolgálati szabályzat megsértéséért itt Vorarlbergben nem büntettek, továbbra is piszkos, szakadt egyenruhában járt. De ha csak ennyiben lett volna állat ez az ember. De ez az alacsony, sovány honvéd ütött. Bottal, puskatussal, kézzel. Ott volt a táborban Kálmán Jakab szatmári kisbirtokos is. Bukus volt gazdája. Ezt verte legkegyetlenebbül. Pedig Kálmán Jakab híres volt szociális gondolkozásáról. Úgy bánt kis birtoka alkalmazottaival, mintha édestestvérei lettek volna.

Bukus mást is vert. És ha részeg volt, ő rendezte az „ebédlőhecceket”. Ilyenkor felbiztatta Katz szakaszvezetőt, Kunost, a volt rendőrt és Szokolitsot, az exbokszolót, és berendelték egy szakasz munkaszolgálatost az ebédlőbe. Ott nyom-

ban rájuk csukták az ajtót, és szíjon lógó puskatussal kezdték kaszálni a százfőnyi csoportot. A terem négy sarkából indultak a közép felé, és senki sem kerülte el a szíjon himbálódzó fegyverek iszonyú csapásait. A tábor négy orvosa órákon át kötözte a szakasz sérüléseit ilyen ebédlői „heccek” után.

Most is, ezen a vasárnapi reggelen arc- és lábsebekkel borítva, de vidám arccal meneteltek a vorarlbergiek a munkahely felé.

Mert előző este is „ebédlőhecc” volt. És hasonlót tervezett Bukus vasárnap délelőttre is. Csak azt nem tudták a Szerbiába deportáltak, hogy melyik szakasz kerül sorra.

Grünwald Sali, a tábor legnépszerűbb embere és Dutka Todt-munkavezető barátságban voltak. Igaz, csak négy szemközt, mert a „sidóknak” tilos volt beszélgetni a németekkel. Sali megkérte Dutkát, hogy intézze el Csicsával a vasárnapi munkát. Dutka gyűlölte Hitlert és a vérszívó magyar kereket, és csak azért volt a Todt-szervezet tagja, hogy ne kelljen Hitlerért harcolnia. Nyomban megértette, hogy miről van szó, és így indult el vasárnapi munkára ötszáz ember. Inkább vasárnapi munka, mint újra puskatús.

Kint a munkahelyen a német „Parteiführerek” lefeküdtek a fűbe és magyar helyetteseikre bízta a munkát. Így inkább pihenés volt ez a vasárnap, mint erős munka.

Csak Klein Gábor csoportja dolgozott keményen. Ez a szabadkai fiú mindenáron érdemeket akart szerezni főnöke, Pintz Valentin előtt, és ezért kétszer annyi munkát követelt, mint Pintz, vagy akár a mindenható Csicsa. Ha Pintz tizenkét méternyi területet adott ki csákányozásra és planírozásra, akkor Klein Gabi főnöke távollétében tizenötöt adott. Ha a napi átlag huszonkét csille volt, Gabi huszonötre emelte föl. Nem volt népszerű ez a máskülönben rokonszenves és művelt fiatalember a társai előtt.

Most is, amikor négykor visszafelé indultak a csoportok, ő fél ötig dolgoztatta embereit.

Legjobban Salamont, Szűcs Ervint és Démán Fricit dolgoztatta meg. Salamon elmebeteg volt. Csendes bolond, aki negyven évet templomba járással töltött. Mást nem csinált. Templomba járt Munkácson, és a családja eltartotta. Itt félmeztelenül szaladgált és mindenki bohóca volt. A munkahelyen természetesen alig lehetett használni Salamon munkaerejét, de Klein Gabi tőle kétszer annyit követelt, mint mástól. És közben gúnyolódott vele.

Szűcs Ervin, ez a rendkívül művelt pesti fiú is érdekes figura volt. Ő bolondnak tette magát. Kényelmesen akart élni, és fél évig sikerült neki elviccelni a munkát. A keret bolondnak tartotta és úgy is kezelte. A bajtársak is mulattak Szűcs Ervinnek, a tábor Ervinkéjének sikerült tettetésén. A Pintz-Klein munkacsoport harmadik furcsa alakja Démán Frici volt. Frici is aránylag sokáig élt jól a táborban. Zenész volt. Kitűnően hegedült, és eleinte ez nagy érték volt a tisztek és a keret előtt. Éjfélig kellett neki muzsikálni, traktálták minden jóval, és másnapra mindig szolgálatmentességet kapott.

Gyöngyélete akkor szűnt meg, amikor Marányi alezredes parancsára minden hangszert elkoboztak a muszoktól. Démán Frici kezébe is csákány került hegedű helyett.

Most ezen a vasárnapon hármuknak kellett a pickhammereket levinni. Izzadtak, és hiába igyekeztek cserélni másokkal, akik vállalták volna a fűrőgép cipelését, Klein Gabi nem engedte. Ha tudta volna, hogy Démán Fricinek milyen délutánja lesz, akkor még az ő szolgálati szabályzathoz alkalmazkodó ridegsége is fölengedett volna, és talán ő maga vitte volna a nehéz szerszámot Démán Frici helyett.

Este hatkor Malakuczi honvéd, a fél zászlóalj írnoka mutatni akart. Bort vitetett Tólas hadapród szobájába, és oda-

rendelte Démán Fricit. Volt még ott két olasz hadifogoly zenész is vendégségben, de azok nem ismerték a magyar nőtákat. Az egyik olasz muzsikus hegedűjét kapta Démán Frici és játszani kezdett. A másik olasz lassan kísérte.

Fél óráig tartott a multság, amikor Tálás András hadapród-örmester váratlanul hazaérkezett a négy kilométernyire levő Graz-táborból.

Dühöngve lépett a szobájába.

- Mi van itt?

Malakuczi jelenteni akarta, hogy itt multság van, amin szívesen látja a hadapródot is vendégül, de erre már nem volt idő.

Tálás meglátta Démán Fricit.

- Te zsidó, te! - ordította vörösen a haragtól - Hogy mertél bejönni ide?

És zuhogtak a pofonok. Hat, nyolc, tizenkettő, szünet nélkül.

Amikor Tálás elfáradt, Malakuczi folytatta a pofozást. És ő is megkérdezte:

- Hogy mertél idejönni, бүdös zsidó?

Igaz is, hogy mert odamenni szegény Démán Frici, amikor megparancsolták neki...

Démán Frici már a földre zuhant. Akkor Tálás belerúgott, azután rátaposott. A zajra előkerült Katz szakaszvezető, és a feltápászkodó hegedűművészt híres „Katz-tenyeresével” újra földre döntötte.

Most Malakuczi töltött a poharakba, ittak, és Démán Frici több sebből vérezve kimenekült. Nem mert az orvosi rendelőbe menni, mert az közvetlenül Tálás szobája mellett volt. A barakkba ment és onnan üzent Kádár doktornak, aki bekötözte sebeit. Fél óra múlva megjelent az ügyeletes, és Tálás parancsára favágásra rendelte Démánt. Akkor már esteledett,

és a zenész ment teljesíteni a parancsot. Szeme fölött, orrán és a szája alatt friss kötés hirdette, hogy valami történt vele.

Pár perccel a favágás megkezdése után Tálás megjelent a fatönk mellett, és megkérdezte Démánt:

- Mi az, miért vagy bekötözve? Mi történt?

Démán már edzett, kipróbált munkaszolgálatos volt. Nyomban és katonás határozottsággal szólalt meg:

- Hadapród úrnak alázatosan jelentem, elestem és megütöttem magam.

- Máskor jobban vigyázz! – tanácsolta Tálás és lovaglopálcájával combját veregetve, elment.

Démán Frici sebe lassan begyógyult, és ettől a naptól kezdve favágó lett.

A favágás könnyű munka, és lehet, hogy Malakuczi járta ki. Talán felébredt a lelkiismerete.

Tény az, hogy Démán Frici vágta a fát Hajdú Ernővel és Szenessel, a pesti cipésszel. A favágás azzal az előnnyel is járt, hogy nem kellett kivonulni. Sőt még egy előnye volt. A favágók a konyhán naponta többször is jó falatokhoz jutottak. A zenész jelenléte üdülés volt a másik két favágónak. Fricinek annyi története volt, és oly jóízűen adta elő, hogy élvezet volt hallgatni. Csak néha elfeledkezett arról, hogy előző nap már elmondta ugyanazt a történetet. A Tálás-eset részleteit is vagy hússzor mesélte el néhány hét alatt.

Frici okos fiú volt, de majdnem még egyszer bajba került. Körülbelül három héttel a Tálás-eset után Juhász főhadnagy ismét hegyi beszédet tartott a vasárnapi parancshirdetés után.

Beszéde során halmozta azokat a tüneteket, amelyek az elmebajra emlékeztetnek, azután szó szerint így szólt a zsidó munkaszolgálatosokhoz, akiket az előző percben a sárga földig lehordott:

- Volt itt egy mosónő. A németek rendelték ide. Mosott nekik. A munkavezetőknél. A németeknek. És tetűt talált. Tetűt náluk... A németeknél... Értem? Náluk. Minálunk nincs tetű. Sem munkaszolgálatosnál, sem a keretnél. Náluk van. Értem? Ez nekünk jó. Értem?

És mintha cinkosoknak beszélne, hunyorított a szemével. Azután folytatta:

- Ennek örülni kell, hogy ezeknek a németeknek tetűjük van, hogy tetvesek ezek a németek. Nohát. Oszolja!

Ezt a beszédet a német barakk ablakából a munkavezetők is végighallgatták és félig-meddig megértették. De nem egész pontosan.

Másnap Osztrovics, a Todt-szervezet tagja, akinek Frici annak idején szintén hegedült, megkérdezte:

- Mit mondott a főhadnagy?

Démán szabadkozott, de azután elmondotta. Osztrovics nyomban összehívta a többi németet, és jelentették az esetet Csicsának. Még aznap elégtételt kértek Juhász főhadnagytól.

Ez a gyáva ember, aki minden beszédébe beleszötte, hogy a háborúvesztés esetén nem fél a zsidók bosszújától és ő, ha kell, büszkén fog meghalni a harctéren, akinek szemmel látható halálfélelmét és az ezzel kapcsolatos hősi szónoklatait Huszti a KDF betűkkel jelezte (Kraft durch Furcht), most is nagyon megijedt. Ez most nem KDF volt, nem félelem szülte erő, hanem félelem szülte gyávaság.

- Valamit tenni kell - állapította meg a titokban örvendő Pállal, aki nagyon lenézte feljebbvalóját. De mit kell tenni? Ezek a todtisták még jelentik a Wehrmachtnek, vagy ami még rosszabb, a Gestapónak, és akkor baj lehet.

Végre kisütött valamit. Másnap reggel munkába indulás előtt sorakoztatta a fél zászlóaljbat.

Ezúttal nem szokásos úszónadrágjában volt, meztelen felsőtesttel, hanem zöld tábori egyenruhában. Mellette Csicsa állott sortban, fehér apacs-ingén a horogkeresztes karzalaggal.

Tőle jobbra teljes létszámmal a keret.

- Ide hallgassanak - kezdte - a parancskihirdetésről van szó.

Szünet. Azután tovább.

- Itt voltak a parancsnál. Felolvastam Marányi alezredes úr parancsait. Felolvastam?

- Igen - hangzott kórusban.

- Utána pár szót mondtam a kötelességteljesítésről.

Mondottam?

- Igen...

- Na, már most állítólag megjegyzést tettem volna a németekre.

Démán Frici nyugtalanul kezdett fészkelődni a sorban.

Juhász főhadnagy megkérdezte:

- Tettem én valami megjegyzést?

- Nem - hangzott a válasz ötszáz ember ajkáról.

- Tehát nem tettem.

Dutka, a becsületes osztrák Dutka, aki ugyanúgy utálta a horogkeresztet, mint a muszok, nem bírta tovább. Odaugrott Juhász elé:

- Micsoda kutyakomédia ez? Azt hiszi, hogy mer itt valaki beszélni? Majd bolondok lesznek kétszer két órára kiköttetni magukat. Így akar bizonyítani? Így akar tagadni? Azt hiszi, csecsemők vagyunk?

Osztrovics is Dutka mellé állt. Csak Csicsa, a főpallér igyekezett megmenteni a helyzetet. Félt, hogy elhelyezik a főhadnagyot, és akkor nem jut többé borhoz.

- Nem kell így beállítani a sidók miatt a dolgot.

Osztrovics a fejét rázta:

- Nem úgy van az! Én német vagyok, és engem megsértettek. Velem a németiséget sértették meg.

- Hallotta? - kérdezte Juhász.

- Igen.

- Jól tud magyarul?

- Nem.

- Akkor félreértette.

- Nem. És más is hallotta.

Juhász a tábor felé fordult:

- Álljon elő, aki hallotta.

Csend.

Osztrovics legyintett:

- Én is beszéltem egy zsidóval, aki hallotta.

- Álljon elő az, aki Osztroviccsal beszélt. Hol az a sidó?
- kérdezte most Csicsa.

A főhadnagy Osztrovicshoz fordult:

- Kivel beszélt?

- Nem mondom meg. Minek kösse ki szegényt!?

- Aki jelentkezik, büntetlenül teszi. Nem történik semmi baja. Itt ígérem. Bátran előállhat.

Osztrovics gúnyosan nevetett. Dutka szeme villámokat szórt.

Ez volt Démán Frici nagy pillanata. A kis Démán Frici hőssé lett. Erőteljes léptekkel indult Juhász főhadnagy elé. Ötszáz aggódó szempár követte rövid útján.

A főhadnagy előtt lejelentkezett és várta, hogy az megszólítsa. Az most magázta a kényszermunkást.

- Maga beszélt Osztroviccsal?

- Igen.

- Nem tudja, hogy tilos a német munkavezetőkkel beszélni?

- Ő szólított meg.
- Mit mondott neki?

Démán Frici most megpillantotta a háttérben Tálast és Katzot. És hősi elhatározása nyomban elpárolgott.

Az volt a terve, hogy szemébe vágja Juhásznak az igazságot. De Tálas és Katz arca megmászította elhatározását. Ezekről semmi jót nem várhat. Olyat üthetnek a kezére, hogy soha vonót nem vehet kézbe. És ötször két órára is kiköthetik. Akkor sem hegedülhet többé.

Gyorsan határozott. Megtagadja az igazságot, Osztrovicst, és hazudik.

- Osztrovics úr megkérdezte, hogy a főhadnagy úr tette megjegyzést a németekre.

- És maga?

- Kijelentettem, hogy nem. De én rosszul beszélek németül és Osztrovics úr félreérthette.

Csicsa kapott az alkalmon.

- No, mondta én, hogy van itt félreértés!!

Juhász intett Démánnak, hogy visszamehet, azután Osztrovicshoz fordult:

- Nagyon sajnálom, hogy félreértette a dolgot.

Csicsát pedig megkérdezte:

- Akkor talán végeztünk is...

Így végződött Juhász főhadnagy esete a németekkel, és Démán Frici megtorpant hősiességének „hepiendes” története.

Lányi Ottó és Bárok István egyszerre jegyezték meg:

- Most legalább nem fogsz vérezni, mint a múltkor, amikor Tálas...

Démán félbeszakította őket, és a szívére mutatott:

- De itt belül vérzik... Olyan jó lett volna a szemébe mondani...

#

EZEKBE AZ AUGUSZTUS ELEJI NAPOKBAN a Donau Zeitung hírei között a közeli balkáni német összeomlás jeleit lehetett kiolvasni a sorok közül. Azután bekövetkezett a román és bolgár kiugrás. Mindenki azt számítgatta, merről támadja majd meg a Vörös Hadsereg a balkáni arcvonalat, hogy Titóval egyesülve, megtisztítsa a németektől.

Egy augusztusi napon, amikor szokás szerint a munkahelyen a munkavezető utasításaira vártunk, meglepetésünkre azt a parancsot kaptuk, hogy kezdjünk hozzá a gépek leszereléséhez.

Percek alatt elterjedt a hír, hogy vége a munkának, közeledik a hazamenetel napja. A jól értesültek dátumot is tudtak, és hírüket azzal erősítették meg, hogy minden jel arra vall: a németek kiűrik a Balkánt, mert csak így kerülhetik el a bekerítést.

Szeptember hatodikán kaptuk a parancsot, hogy másnap hajnalban mindnyájan indulunk. Boldog izgalom lett úrrá a táboron. Bakancsainkat is visszakaptuk. Csak a vidékiek öröme nem volt zavartalan. Hova menjenek, akiknek nincs többé otthonuk? A pestiek azonban boldogok voltak. Megkezdődött a csomagolás. Mindenki selejtezte fölszerelését, és a „finnek” jó sok holmihoz jutottak ingyen, vagy nagyon olcsón. Ingek, amelyek néhány nappal ezelőtt még kétezer dinárba kerültek volna, ezen az estén három-négyszáz dinárért cseréltek gazdát. Efféle párbeszédnek hangzottak el:

- Veszel takarót?
- Veszek.
- Mit adsz érte?
- Mennyibe kerül?
- Semmibe. Adj érte három cigarettát.
- Milyen a takaró? Mutasd.

Egy gyapjútakaró is csak akkor ért meg három cigaret-tát, ha megnyerte a vevő tetszését.

Másnap hajnalban útra készen állt a tábor. Mindenütt rongyos ruhák, otthagyt holmik heverték. A „finnek” levetették ezerfoltos rongyaikat, és az olcsón vásárolt új holmit öltötték magukra.

A táborból kifelé menet láttuk, amint a magyar keret egy német tiszt vezetésével petróleummal öntözi le a barakkokat. Alig tettünk száz lépést, amikor fellobbant a tűz. Égett a tábor. Annyi szenvedés tanyája a lángok martaléka lett. Elégett az ebédlő, ahol kikötöttek bennünket, elégték a barakkok, ahol otthonunkról álmodtunk, elégett minden...

Szép volt ez a lángoló tábor. Minden ember ősi, piro-mániás ösztönével örül a tűz látványának, de számunkra nemcsak látvány volt Vorarlberg égése, hanem elégtétel, megreménység is. Ha a németek fölégetik táboraikat, akkor rövidesen elhagyják a Balkánt. És akkor mi hazamegyünk...

Esteledett, mire beértünk Bor községbe, illetve a mellett lévő hatalmas Berlin-táborba. A háromezres tábor létszá-ma hatezerre nőtt. A temető mellett volt a tábor bejárata. Ha-talmas barakkok emelkedtek egymás mellett. Mindegyikben „háromemeletes” ágyak. Keskeny fekvőhelyek egymás mel-lett. Áporodott szag, ragadós pizsokréteg.

Az újonnan érkezettek az ebédlő padlóján, az ágyak köz-ti kis utakon és egy nemrégiben épült hatalmas barakkban kaptak helyet. Másnap már munkára mentek. Egy utat kel-lett feltölteni kövel, ami teljesen céltalan munka volt, mert rövidesen ezt a tábor is felgyújtották.

Megismertük Berlin-tábor életét. Hálát adtunk a Min-denhatónak, hogy nem ebben a központi táborban éltük le deportálásunk idejét. Itt mások voltak az emberek, mint a Bor környéki táborokban. Mintha mindenkinek kikezdte

volna idegeit a száműzetés és a bánásmód. Sokkal gyorsabban ment a kikötés is, mint a többi táborokban. Viszont a tisztaságra jobban ügyeltek, mint például Vorarlbergben. Ott is volt meleg fürdő, de itt vastag sugárban ömlött az üdítő víz. Ebben a mosdóban történt, hogy egy meztelen munkaszolgálatos meglökött egy másik, ruhátlan fürdőzőt. A „musz” dühös lett és visszalökte az illetőt, aki erre hatalmas pofont adott a kényszermunkásnak.

- Na, megállj! Mindjárt kikötettek! - ordította és magára kapta ruháját. A ruhák honvédegyenruha darabjai voltak. Kiderült, hogy egy keretes a munkaszolgálatosok fürdőjébe ment, hogy beleköthessen valakibe.

A szerencsétlent nyomban kihallgatásra vitték, és negyedóra múlva már lógott az ebédlőben. A himbálózó embert azután véresre verték. Sorra jöttek be a keretesek.

- Hol az az alak, aki megtámadott egy keretest? - kérdezték, és a tehetetlen embert kézzel, bottal, puskatussal verték.

Amikor három ájulás után kitöltötte a kétszer két órás kikötést, a krump liverembe vitték. Ő lett a borzalmas verem huszonkettedik foglya.

Szombat volt. Mindig ezen a napon vitték fürdeni a krump liverem élőhalott foglyait. A sötétben vakoskodók ezen az egy napon látták a napvilágot. Egyikük már járni sem tudott, ketten vitték a fürdőbe. Bőrük rátapadt csontjukra, arcuk színe hófehér volt. Kezüik hosszúra nyúlt a sok kikötéstől. Szívfacsaró látvány volt ez a menet.

Híre járt, hogy tizenötödikén indulunk. A lázas izgalom egyre fokozódott. A tábor előtti országúton német csapatok vonultak egyre vissza. Indulásunk valóban „a levegőben lógott”. De elmúlt tizenötödike, és semmi sem történt. Valami mégis felkavarta az idegeket. A krump liverem lakóit elvitték

két Gestapo-autón. Köztük volt az a fogoly is, aki a fürdőben meglökte a keretest. Másnap hallottuk egy olasz hadifogolytól, hogy a németek mind a huszonkettőt kivégezték. Az olaszok ásták meg számukra a tömegsírt. Marányi alezredes ismét megölt huszonkét embert...

TIZENNEGYEDIK FEJEZET - Mégis indulunk...

MÁSNAP ESTE újabb hír érkezett: az indulás híre. Megtudtuk, hogy a hatezerből háromezer-hatszáz most indul, kétezer-négyszáz pedig egy héttel később indul a többiek után. Ezt a kettéosztást azzal indokolták, hogy a német és a magyar keret csak háromezer-hatszáz munkaszolgálatos zavar-talan útját tudja biztosítani.

Újra kezdődött a csomagolás, a vétel, az eladás és az elajándékozás. A cél az volt, hogy minél kisebb csomagot vigyünk magunkkal, hiszen gyalog megyünk végig Szerbián.

Szeptember 17-én hajnalban elindult a háromezer-hatszáz ember. Két kilométer hosszúra nyúlt a menet. Két kilométer hosszú vonalban háromezer-hatszáz meggyötört, ártatlan fegyenc indult neki a Pest felé vezető útnak. Az ottmaradottak irigységgel vegyes fájdalommal nézték indulásunkat. Akkor még nem tudhatták, ahogy mi sem tudtuk, hogy mi a halálba megyünk, ők pedig majd simán teszik meg az utat...

Délben elértük München-tábort. Másfél órás pihenő után olyan volt a tábor környéke, mintha a pesti Teleki-tér minden árúját kiborították volna a földre.

Estére Heidenau-táborba értünk. Ott volt az éjszakai pihenő. Heidenau magasan a hegytetőn feküdt, és ezen az éjszakán kegyetlenül hideg szél süvített. Majd megfagyunk, de a hazafelé menetelés vágya és reménye tartotta bennünk a lelket. Másnap estére elértük Zagobicet. Még tartott a kiutalt húskonzerv és kenyér. Sőt még a harmadik napon is volt a bori kiutalásból. Krepolinban remek élelmiszer-ki-

utalást kaptunk: három doboz szardíniát, kenyeret és kétszersültet.

De az út nemcsak evésből állott. A menetet négy tiszt vezette. Pataki főhadnagy, Juhász főhadnagy, Szál hadnagy és Pál zászlós. Szál hadnagy volt az egyetlen, aki megtiltotta a keretnek, hogy üssék a munkaszolgálatosokat. A többiek túrték, így a keret kedvére garázdálkodhatott. Aki elmaradt vagy kilépett a sorból, az bottal vagy puskatussal jól irányzott ütést kapott. Amúgy is keserves volt a hegyre való kapaszkodás, de a muszoknak kellett vinniük a keret csomagjait is, nekik kellett feltolniuk a lőszeres szekereket. A pihenők alatt félholtan dőltek le az emberek a fűbe, sárba, ahol éppen megálltak.

Petrovácon kihirdették, hogy aki kukoricát lop, azt lelövik. Pozsarevác előtt azután eltemettük a menet első halottját.

Wintergrün Lajos letört egy cső kukoricát, és golyót kapott a hasába. Vagy Pál zászlós lőtte le, vagy Szálai tizedes. A legközelebbi parasztudvarban temettük el. Ez a szomorú esemény a déli pihenő előtt történt. Senkinek sem ízlett aznap az ebéd.

Közeledtünk a Dunához. Smederevo közeledett. Smederevo magyarul Szendrővára. Ez a város már a Duna partján fekszik. A menetelés hatodik napján jó néhányan lemaradtunk a menetből. Csak este csatlakoztunk a többiekhez, aminek az volt az előnye, hogy napközben tejbe-vajba fűrösztöttek bennünket a szerb lakosok. Megindítóan szépen viselkedtek. Gondoskodásukkal könnyekig meghatottak bennünket. Egymással versengve kínáltak tejjel, szőlővel, kenyérrel és süteménnyel.

Himnuszt kellene írni a szerbek jó szívéről. Igaz, a német elleni gyűlölet is fűtötte őket, de ez nem von le semmit

odaadó áldozatkészségük értékéből. A szerb népnek szíve van, áldott jó szíve...

Mentünk tovább, Belgrád felé. Nappal lehetőleg lemaradtunk, ettük a jó falatokat, éjjel pedig ott aludtunk a szabad ég alatt a többiekkel, a kukoricaföldön, a „táborban”.

Grocska után feltűnt Belgrád. Abban reménykedtünk, hogy itt véget ért a gyaloglás és vagonokat kapunk. Nem kaptunk. Belgrádon úgy hajtottak bennünket keresztül, mint a juhokat. Erőltetett menetben és este, hogy a belgrádi lakosság ne botránkozzék meg sárga csillagos, rongyos ruhánkon, megviselt külsőnkön. Leírhatatlan érzés volt a háború pusztításaitól megkímélt hatalmas paloták között, a csilingelő villamosok mellett, a kivilágított kávéházak, vendéglők közelében lenni. És mégis olyan távol mindattól, ami a nagyvárost jelentette... De jó lett volna itt maradni! De akkor még azt hittük, hogy minden lépés közelebb visz bennünket Pest, az otthonunk felé. Akkor még nem gondoltunk arra, hogy útközben van Cservenka...

TIZENÖTÖDIK FEJEZET - SS-uralom alá kerülünk...

BELGRÁDBÓL megállás nélküli menetben a zimonyi szigetre mentünk, a kiállítási területre, ahol az egyes nemzetek volt pavilonjaiban helyeztek el bennünket. Baljóslatú hely, ide gyűjtötték össze kivégzésük előtt a szerbiai zsidókat.

Itt éltünk négy napig. Naponta egyszer kaptunk enni, és indulás előtt is csak húsz deka kenyeret, öt deka kolbászt és öt deka lekvárt. Ennek kellett volna elégniek lenni Magyarorszáig. Tíz napig... de akkor még nem tudtunk arról, hogy közben éhezni is fogunk.

Hajnalban indultunk ismét Belgrád felé. A városon újra átrohantunk a kompig. Átkerültünk a pancsovai oldalra, a szerb Bánátba. Kiderült, hogy a keret a partizánok miatt nem meri vállalni a rövidebb utat, ezért hatalmas kerülővel megyünk Titelen át, Újvidék felé.

Szerb Bánát! Sváb falvak, német katonák, akik gépfegyverrel kísérték bennünket az úton. Opovóban, a pihenő után, a hajnali ködben négy bajtársunk lemaradt a céllal, hogy mint Szerbiában, itt is jó falatokhoz jussanak. Este szándékoztak csatlakozni a menethez.

Mind a négyüket agyonlőtték a D. M. emberei, ezek a sváb helyi rendőrök.

Titelig huszonhét halottunk volt. A fekete ruhás sváb hóhérok könyörtelenül lepuffantották a lemaradókat. Néhány lépéssel a magyar föld, Titel előtt...

Ekkor már vagy négyszáz kilométert gyalogoltunk. És biztosak voltunk abban, hogy vagonokhoz jutunk. A MÁV feltétlenül ad kocsikat. Hazajutunk! Legalább egyheti sza-

badságra, hogy rongyaink helyett ruhát öltünk, tisztálkodjunk. Abban is reménykedtünk, hogy „Nagyvárad” térségéből Pest felé törnek előre az oroszok és a finnek, a románok és a bolgárok mintájára mi is kiugrunk a háborúból.

A titeli hídon el akartuk énekelni a magyar Himnuszt, de a keret puskatussal szorította belénk a szót. Futólépésben zavartak át bennünket a hídon. Nem tudtunk örülni a magyar pénzügyőrnek, a kakastollas csendőröknek, a magyar cégtábláknak, mert zavartak, hajtottak bennünket a téglagyárba. Itt jutottunk fedél alá a zuhogó esőben.

Alig helyezkedtünk el, Katz szakaszvezető vezényletével még vagy ezer embert hajtott oda puskatussal a keret. Hiába kiáltottuk, hogy nincs hely, a fekvőket puskatussal verték fel helyükről. Nem lehetett feküdni, ülni sem, állni kellett reggelig, étlen-szomjan... Reggel indultunk tovább. Vánszorogtunk, sebes lábakkal, kékre dagadt puskatufoltokkal, éhesen, szomjasan. Szent István-falván másfél óráig ácsorogtunk. És itt kezdtünk átalakulni kolduscsapattá.

A kiéhezett háromezer-hatszáz ember már nem félt a puskatustól. Mindenki hozzáedződött az ütlegekhez. Berohantunk a parasztházakba, és térden állva könyörögtünk kenyérért, vízért. Kaptunk. De akit elcsípett a keret, alaposan elverték. Nem baj. Enni kellett. Ha messze voltak egymástól a falvak, elviselhetetlen szomjunkat az útszéli pocsolya vizéből oltottuk. Vigyáztunk, hogy ne zavarjuk fel az iszapot. Mohón ittunk és megfeledkeztünk a tifuszveszélyről.

Így értünk el Újvidékig. Erős őrizet mellett, egy bombatalálatot kapott kaszinóépületbe kerültünk. A többieket más középületekben helyezték el. Két napig voltunk Újvidéken bezárva, és ez idő alatt egyetlen darabka kenyeret kaptunk. Akinek még volt órája, gyűrűje, az kapott a kerettől egy kétkilós kenyeret.

Újvidéken sokan megszöktek. Vagy ötvenen. A szerbiai szökevényekkel együtt összesen vagy kétszáz szerencsés bajtársunk szökött meg. Ezek mind életben maradtak...

Kitűnt, hogy Újvidéken sincs vonat. Akadt, de nem a mi számunkra. Négyszázötven kilométerrel a lábunkban tovább gyalogoltunk Zombor-Baja felé. Hol volt már Rauscher kínos tisztasága, Dénes udvarias, halk modora. Rauscher felére fogyott le, Dénes éhségében úgy káromkodott, mint egy matróz. A gonoszkodó Petó sem nem élt, sem nem halt, Basch korlátlanul kiélhette pesszimizmusát.

- Nem jutok el élve Bajáig - dörmögte. És igaza volt.

Biedermann, az elviselhetetlen ügyeletes lemaradt. Le-lőtték, vagy ügyesen megszökött? Nem lehetett tudni. A „lusta” Kovács megmaradt lustának. A pihenés után ott maradt az árokban, úgy kellett kiráncigálni. Basch most is veszekedett. Ha valaki véletlenül hozzáért, rúgott és ordított. De most is mindenki mindent ráhagyott. Csak az örökké vidám Heller és Huszti bírták idegekkel és izmokkal. Huszti teniszbajnok volt, és most is sokat köszönhetett a sportnak. A kondíció mentette meg. Nem is annyira most Újvidék, hanem inkább később, Cservenka után.

Újverbászig nem volt semmi baj. A menet koldult, és így némi élelemhez jutott. Már megengedték a kukoricalopást is. Szegény Wintergrün hiába halt meg egy cső kukorica miatt Szerbiában. Ettük a nyers kukoricát, a földből kiszedett marharépat, és ittuk az iszapos vizet.

Így értünk el Cservenkáig.

TIZENHATODIK FEJEZET - Cservenka

BARÁTSÁGOS FALU, MÁV-állomással, bakterrel, m. kir. postával, téglagyárral és cukorgyárral. Mi a téglagyárba kerülünk. Akkor még nem tudtuk, hogy nem sokkal később Budapesten is a téglagyárba visz ezeket a szenvedés útja.

A cservenkai téglagyárban jó férőhelyünk volt. Egészen jól éreztük magunkat. Aki nagyobb darab kenyeret tudott magának koldulni, az most zoknit is kaphatott érte cserébe.

Így telt el egy fél nap. Délután Dénes jött a hírrrel:

- Mi van a magyar kerettel?

- Mi lenne vele?

- Eltűnt.

- Ne beszélj bolondokat!

- De beszélek! A magyar keret eltűnt.

- Akkor ülünk fel a vonatra és menjünk Pestre - mondotta nyugodtan Huszti.

- Jó ötlet - állapította meg Dénes. - Nincs keret, nincs őrizet, szabadok vagyunk.

- De itt vannak a németek - mondta valaki dühösen. - Elzavarták a magyar tiszteket, a keretet is, és átvették a hatalmat az SS-legények. A helyi Volksbund emberei. Mindegyiknél géppisztoly van.

Fehérre sápadtunk.

Csak nem fogjuk visszasírni Katzot és Pál zászlóst.

Dr. Glaser megnyugtatta az aggódókat.

- Nem lesz semmi baj. Ezek nem bántanak senkit. Lehet, hogy a keret vonatért ment.

De senki sem nyugodott meg. Valami volt a levegőben. Valami nyomasztó. A halál közelsége. És a halál nem is volt olyan messze. Este kezdődött. Megjelent Tálás hadapród.

- Na, ugye, nem zavarták el a keretet! - diadalmaskodott Glaser.

Tálás mellett két német ment. Vigyáztak ránk.

- Jehovások, hozzám! - ordította Tálás.

Odaszólt az egyik mellette álló németnek:

- Ezek a Jehovások mind tiszta árják.

Jöttek a Jehovások. Ez a Hajdu megyei szekta tiszta árja származása ellenére is inkább vállalta a zsidók sorsát, sem hogy ősei hitét megtagadva és vallásuk parancsával szembe-
szegülve, fegyvert fogjon. Így kerültek Szerbiába és így jöttek velünk együtt Cservenkáig.

Most külön csoportba állottak.

Tálás körülnézett.

- Hol van Kádár doktor?

- Parancs! - ordította Kádár.

- Álljon a Jehovások közé.

A magasabbik német erélyesen tiltakozott.

- Ez zsidó! Ez nem állhat ide!

Tálás nem válaszolt, a másik német visszazavarta Kádárt.

Tálás odasúgta a Jehovásoknak:

- Most ne komédiázzatok. Az életetekről van szó. Ásni fogtok, de nem sáncot. Nem hadimunkát végeztek. Ha kész vagytok, mehettek Zombor felé. Elintéztem a németekkel! Indíts!

A Jehovások elmentek.

Tálás ismét rendelkezett.

- Ötven erős ember kell. Ki jelentkezik?

Percek alatt együtt állt ötven ember. Tálás egyet visszalódított.

- Te nem vagy elég erős. Jöjjön Herschkovits, a szakács.
Herschkovits Vorarlberg táborban Tálás bizalmasa volt.

Minden ügyéről tudott, alaposan árthatott volna a hadapródnak, ha akar.

Elindult az ötven „erős” ember.

A többiek tovább kuporogtak a tégláégetőkben. Mindannyian éreztük, hogy baj van, nagy baj.

Negyedóra múlva visszajöttek. Pető és Huszti egyszerre támadtak rá a holtápadt Herschkovitsra.

- Mi történt?

- Visszazavartak bennünket. Még nincs együtt a kivégzőosztag. Megvárják, amíg egészen sötét lesz.

- Megbolondultál?

- Édes öregem, semmi értelme, hogy áltassuk magunkat. Ma éjjel meghalunk...

TIZENHETEDIK FEJEZET - A cservenkai kivégzés

ESTE TÍZ ÓRAKOR kezdődött a kivégzés. A téglarakaraktárból puskatussal és botokkal kizavartak bennünket. Az első udvarban a téглаégető kemencébe hajtották a tömeget. Mint a heringek a pléhdobozban, úgy szorongtunk egymás hegyénhátán a koromsötét helyiségben.

És vártuk a véget. Most már mindenki tudta, mi következik. A Jehovások már megásták a tömegsírokat, kezdődhet a gyilkosság. Meg is kezdődött. Húszasával vittek bennünket kivégezni. Az első húszas csoport sorsa hamar beteljesedett. Alig cipelték el őket, máris felhangzottak a géppisztolyok, ötven másodperc alatt megszűnt húsz ember élni. Húsz reménykedő ember, akik azt hitték, hogy pár nap múlva már magukhoz ölelhetik feleségüket, anyjukat, gyermekeiket. Magyar területen, SS-golyóktól találva buktak véresen a bácskai földre. Meghalt húsz ember, nem volt semmi bűnük, csak az, hogy zsidónak születtek. Vagy nem is ők, hanem az apjuk, a nagypajuk.

Meghalt Kovács is, Vorarlberg lustája. Voltak, akik megéreztek, hogy az első kemence a legveszélyesebb. Ezek átverekedték magukat a második és a harmadik kemencébe. Dénes intett Kovácsnak is, hogy próbáljanak átmászni a harmadikba, de Kovács ehhez is lusta volt.

- Mindegy, ott is sorra kerülünk...

Teljes apátiába süllyedt, talán már várta is, hogy vége legyen mindennek. Az egyik golyó a homlokába fúródott, a másik a mellébe, összecsuklott, mint egy bicska. Kezében fényképet szorongatott. Fiatal, szőke nő nézett a képről a halottra. Szörnyű volt ez a búcsú a vőlegény és a menyasszony között.

Alig gyilkolták meg az első húszat, már vitték a másik csoportot is. A téglagyár domboldala másfél perc múlva már negyven halottra tekintett le. És jöttek a többi húszas csoportok. Meghalt a „gonosz” Pető, aki nem volt rossz ember, csak kajánul élvezte mások megrökönyödését, ha valami csípőset mondott. Két kisgyermeket hagyott hátra. És meghalt Homoki is. Négy golyót „pazaroltak” rá a nációk.

Egyetlen óra leforgása alatt ötszázhusz ember halt meg. Már a harmadik kemencénél tartottak. Mellettünk már alig volt halállaítélt.

Engel odafordult hozzám:

- Még két percünk van.

- Elbúcsúztál mindenkitől? - kérdeztem.

- Igen. Behunytam a szemem és megcsókoltam a feleségem. Szegény talán már nem él. Két hónapja hurcolták el a németek Párkánynánáról.

- Én is elkészültem.

- Talán még történhetik csoda.

- Most, az utolsó percben?

- Igen, már hallottam ilyen esetekről.

Abbamaradt a gyors párbeszéd. Jöttek az SS-hóhérok értünk, a megmaradt huszonegyért. Ebben a hármas kemencében már nem volt több áldozat. A többi halállaítélt a téglagyár más raktáraiban várta sorsa beteljesedését.

Fenyő bújt el a legtávolabbi sarokba. De nem használt. Zseblámpával rávilágítottak és puskatussal verték ki a sarokból. Négy SS-katona között mentünk huszonegyen a domboldal felé. Ott tíz pribék várt bennünket. A reflektorfényben megpillantottuk bajtársaink testét a földön. Még egy fél perc, és mi is ott fekszünk a kedves jó fiúk mellett, ólommal a testünkben.

Odazavartak bennünket a hullahegy mellé. De nem volt elég hely a keresztben heverő holttestek miatt a vesztőhelyen. Egy SS-legény kiadta a parancsot:

- Hányan vannak? Huszonegyen? Tíz álljon oda!

Tíz odaállt.

Ropogott a géppisztoly. Tízen lebuhtak.

Az SS-rohamvezető most nekünk intett.

- Álljatok eléjük.

Eléjük álltunk. Engel Béla megölelt és vártuk a halált.

De a gépfegyver néma volt. Két másik SS-legény tárgyalt a rohamvezetővel. Rólunk volt szó.

Parancs jött, hogy abba kell hagyni a kivégzéseket.

Talán megtörtént a csoda?

Összenéztünk a pirkadó hajnalban Engellel. Legyintett:

- Legfeljebb meghosszabbítják kínlódásunkat - suttogta remegve, és igaza volt.

A hajnal megmentett bennünket. Egy órára, egy napra, vagy talán hosszabb időre? Talán megadja nekünk az ég, hogy megérjük Hitler végső bukását és láthatjuk azokat, akiket szeretünk?

Ismét a puskatus. Visszazavartak bennünket a kemencébe. Egyre világosabb lett. Oh, áldott fény, életet adó hajnal! Megmentette tizenegyünk életét és talán a többiekét is, akik a hátsó téglavermekben kuporogtak.

Amikor a halálfélelemtől remegve visszatértünk a kemencéhez, már útra készen állt a menet. Az életben maradtak menete. Minket is benyomtak a tömegbe.

Már tudtuk is, mi történt. A mi három kemencénkből ötszázhuszonkilenc embert végeztek ki. Tizenegyen maradtunk meg. Ismeretlen helyre elhurcoltak ötszáz bajtársat. Körülbelül kétezer-háromszáz ember indult el Zombor felé. Hosszú kígyóvonalban húzódott nyugati irányban a halálmenet...

Alig tettünk meg Cservenka főutcáján száz métert, eldőrdült az első géppisztoly. Völgyes bajtársunk volt az első áldozat. Elesett, sírva akart feltápászkodni, de az SS-legény gyorsabb volt. Szegény jó Völgyes nem szenvedett. Egy pillanat tizedrésze alatt megölték a golyók.

Mire a falu határába értünk, már húsz halottunk volt. És attól kezdve tíz-húsz méterenként feküdtek a halottak, hazafelé igyekvő bajtársaink élettelen testeit. Akik egy perccel előbb még éltek, reménykedtek, most halottak voltak...

Aki kilépett a sorból, aki nem bírta a tíz kilométeres gyaloglás után elrendelt futólépést, aki elesett vagy lepihent, az a következő pillanatban halott volt. És lelőtték, könyörtelen, hidegvérű gonoszsággal azt is, aki egyszerűen nem tetszett nekik. Kiráncigálták a sorból, puskatussal fejbe verték. Az áldozat vergődött, és már kattogott is a géppisztoly.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET - A kis Kelen tündöklő asszonya

KELEN MELLETTEM HALADT. A távolban már feltűnt egy templomtorony. Ismét egy bácskai sváb falu. Ki tudja, hányan halunk meg addig, amíg a toronyhoz érünk...

Igyekszünk előre. Csak lehetőleg a menet elején lenni és az ötös sor közepén. A két szélső élete állandóan veszélyben forog. Hol itt, hol ott rángatják ki az SS-gyilkosok a sorból a szélsőket. Beletaszítják a szerencsétleneket az útszéli árokba. Már gépiesen megy a gyilkolás. A halálraítélt elveszti egyensúlyát a meredek talajon és beleesik az árokba. Mellette a könnyörtelen gyilkos. Két csattanás, a puskagolyó jól ismert hangja, és vége az embernek...

Megyünk az alacsony kis Kelennel, aki mindig pesszista volt Borban. A Westfallen-tábor lakója volt, és aránylag jól megúsza a deportálás idejét. Csak két rossz hetük volt, amikor Pál zászlós, Vorarlberg réme helyettesítette a szabadságon lévő századparancsnokukat. Pál megpofozta Kelen is. A zászlós szerint nem előírásosan tisztelgett. Halkan szólt Kelenhez:

- Vegye le a szemüvegét.

Kelen levette.

A következő pillanatban olyan pofont kapott, hogy megbillent és a földre esett.

- Keljen fel! - hangzott a további parancs.

Kelen felállt és megkapta a második pofont. Ez még nagyobb volt. Újra elesett, de nem tudott felkelni. Ketten támogatták.

Most beszélni kezd a kis Kelen. Mögöttünk ismét felhangzik a szörnyű zene. Két gyors lövés. Ismét meggyilkol-

ták egyik bajtársunkat. Amerre megyünk, sárga csillagos holttestek szegélyezik az utat. Nem nézünk se jobbra, se balra. Lihegve vonszoljuk elgyötört, fáradt testünket a kocsiút saráiban, és Kelen beszél:

- Tudod, exportvállalatom volt Pesten. Negyven alkalommal dolgoztam. Harmincöt éves koromig csak a munkának éltem, nem volt magánéletem. Akkor megismerkedtem egy asszonnyal. Egy tündöklő, virágzó asszonnyal. Nem szerette a férjét. Válni akart, de volt egy kislánya, nem akarta elhagyni... Férje kijelentette, hogy nem engedi a gyereket. Halálosan beleszerettem az asszonyba. Két év múlva már csak egy gondolatom volt: boldoggá tenni ezt a zenélő hangú, csupa lélek, szép asszonyt. Amikor elbúcsúztunk, egy kerti vendéglő teraszán, mindketten éreztük, hogy ez a búcsú örökre szól. És látod, én ezért nem bízom abban, hogy életben maradjok. Láttam akkor az ő szemében, hogy végleg elbúcsúzott tőlem.

#

- SZAMÁR VAGY - mondtam. - Úgy beszélsz, mintha az az asszony halálra ítélt volna a szemével. Gondolod, hogyha azt olvasod ki a szeméből, hogy biztosan visszavár, akkor ez meghatná mögöttünk ezeket a gyilkosokat?

Nem válaszolt. Szótlanul mentünk tovább.

Hirtelen megállt.

- Nézd, ott lent az árokban, Elemér!

Elemér közös jó barátunk. Együtt teniszeztünk éveig. Áldott jószívű fiú volt. Elemér, az angyal - így hívta mindenki. Élettelen teste az iszapos árokban pihent. Isten veled, Elemér, lehet, hogy pár perc múlva követünk... Elemér üveges szemmel néz ránk, nem válaszol. Arca csodálkozást mutat. Megismerte az utolsó pillanat ízét és most csodálkozik. Talán azon, hogy milyen könnyű a halál.

Igen, a halál nagyon könnyű itt, ezen a végzetes országúton.

Kelen arcán végigszalad egy könnycsepp. Elveszti önuralmát.

- Nem lehet tovább elviselni! Bárcsak velem is végeznének!

- Ne bolondulj meg – próbálom visszatartani, mert a sor szélére igyekszik. – Gondolj rá, a tökéletes, a tündöklő, virágzó asszonyra, aki vár.

- De nem vár! – sírja el magát. – Ő már tudta, hogy nem kerülhetek vissza.

Erőszakkal visszarántom. Olyan tiszta, elegáns volt mindig. Most rongyokban lóg le róla egyetlen ruhadarabja, szakadt inge. Mindent ledobáltunk magunkról, hogy jobban bírjuk az iramot.

- Éhes vagyok – suttogja minden átmenet nélkül.

Egy darabka piszkos marharépat találok a zsebemben. Tartaléknak tettem el. A szájába dugom.

Rágja az édes-kesernyés zöldséget, azután kiköpi.

#

MEGYÜNK KELENNEL A HALÁLÚTON.

Mellettünk Messinger, az órás. Milyen megviselt most a máskor mindig vidám arca! Mellém furakodik és halálsápadtan mondja:

- Nem bírom sokáig. Tudod, az a baj, hogy gyakran kellett a keretesek óráit javítani. Túl sokat voltam szolgálatmentes. Elszoktam a fáradságos munkától. És ez a baj. Most nagy baj. Van nálam kilenc óra. Egy kis vagyon. Alaptőke. És ez most mind elpusztul velem együtt. Ha agyonlőnek, vegyék ki a zsebemből. Vagy inkább pihenőnél felparcellázom köztetek a kilenc órát. Mindhármunknál három-három óra. Így talán valami megmarad.

- Ugyan, ne bolondulj. Miért éppen te? Hiszen meg-
úszta az órarazziát is.

Elmosolyodik:

- Az jó hecc volt.

- Igen, jó hecc volt.

Pál zászlós előhozatta a fölszerelési jegyzéket, és min-
denkinek föl kellett mutatnia az óráját. Aki közben eladta,
azt kikötötték. Messinger volt a mentőangyal. Akinek már
nem volt meg az órája, az hidegvérűen Pál szemébe monda,
hogy elromlott, Messinger csinálja. Erre ő jelentkezett és fel-
mutatta a beteg órát. Huszonkét órát varázsolt elő a semmi-
ből. A keret és Pál nem vették észre, hogy hogyan csempészik
Messingerhez kézből-kézbe, óvatosan az órákat azok, akiket
a zászlós már átvizsgált.

Messinger nagy napja volt ez az órarazzia. Most is jól
mulat rajta. A zsebében kilenc óra. És most magafeledten ki-
lép a sorból. Már nem tudom visszarántani. Ijedten néz kö-
rül, szemében halálfélelem. Vissza akar ugrani, de már ké-
ső. Szegény Messinger! Szegény munkácsi órás. Most ütött
az utolsó órad... Az utolsó perced. Többé nem lesz óra a ke-
zedben.

Jön az SS-legény. Messinger az árok szélén várja be vég-
zetét. Egy bottal üt rá a sváb gyilkos, tudja, hogy az áldozat
a meredeken becsúszik az árokba. Elterül. Ez a pillanat az,
amikor kettőt kattog a gépfegyver.

Messinger meghal. És zsebében kilenc óra ketyeg. Mel-
lettem sírógörcsöt kap a kis Klein. Továbbvonszoló...

#

MEGYÜNK TOVÁBB. A csendet csak itt-ott szakítja meg a gyil-
kos puskalövés. De már nem is rázkódunk össze, ha egy-egy
bajtársunk átmegy az életből a halálba.

Most újra futólépést rendelnek el a hóhérok.

Fordul az országút. Ez a legveszedelmesebb, mert egymásba gabalyodnak az életükért szaladó szerencsétlenek. Hatan-nyolcan mindig elesnek az ilyen halálkanyaroknál.

Lihegve rohanok. Egyszerre ürességet érzek magam mellett. Kelen is felbukott. Valaki futás közben rátapos, és mielőtt felránthatnám, megelőz egy terepruhás SS-legény.

Vigyorogva lép Kelenhez és kétszer elsüti a puskáját. Az áldozat kinyúlt. A gyilkos tovább akar menni, de észreveszi, hogy a kis Kelen még él. A golyók nem voltak halálosak, talán még meg lehetne menteni - ha nem támadt volna fel szegényben az életöszton, ha nem nyúlna védőn a fejéhez, attól való félelmében, hogy oda is kap egy harmadik golyót. Ez a mozdulat lett a végzete. A terepruhás észrevette, hogy él, mozog, hogy rosszul célzott az előbb.

Szegény Kelen, ahova védőn tartottad a kezed, hirtelen piros lett a vértől. Golyó repült a homlokodba, és nem élsz többé. A te tündöklő, zenélő hangú asszonyod szeme igazat mondott azon a szomorú vendéglői búcsún...

Ígérem, Kelen, hogy ha élve Pestre kerülök, felkutatom a te virágzó asszonyodat. Igaz, semmit sem tudok róla, csak azt, hogy a nyakánál háromszög alakúra volt vágva a haja, és azt is tudom, hogy te ott nagyon szeretted simogatni a haját...

És ment tovább a borzalmas menet.

Legjobb barátaink, legkedvesebb pajtásaink heverték holtan az út porában. És mentünk éhesen, halálfélelemtől gyötörve, tikkadt ajakkal. Ha pihenőt kaptunk, sohasem ott álltunk meg, ahol víz is volt. Az SS-hóhérok nem engedték meg, hogy igyunk. Ha mégis úgy adódott, hogy gémeskút mellett vitt el az utunk, géppisztollyal őrizték a kutat, nehogy valaki odakússzon és igyék. Iszapot ittunk, az útszéli árok iszapját. De ez életveszélyes volt. Ha a kísérő Volksbund-

legények nem vették észre, egyikünk-másikunk kiugrott a sorból, lehasalt az útszéli pocsolya szélére és itta a sűrű, piszkos iszapot. Ha a németek észrevették, nyomban golyót röpítettek belé. Az iszapot megfestette a munkaszolgálatos vére, és barnáspiros víz jelezte, hogy itt is meghalt egy ártatlan ember.

Zombor előtt egy kukoricásnál pihenő volt. Itt észrevette az egyik SS-pribék, hogy eltűnt a két lapátos. Ez a két fiú szomorú feladatot teljesített. Nekik kellett eltemetniük agyonlőtt bajtársaikat. De hogyan lehet temetni, amikor egy gyilkosság után továbbhalad a menet? Nincs megállás. A temetést tehát úgy racionalizálták, hogy a két munkaszolgálatos egy lapát homokot szórt az áldozat fejére. Ez volt a temetés. Egyikük idegösszeomlást kapott és eldobta a lapátot. Nem bírta tovább... Erre a másik is eldobta a szörnyű szerszámot, és a pihenő alkalmával lapát nélkül elbújtak a többi közé. Azt gondolták, a németek nem veszik észre „szökésüket”. De észrevették...

Nyomban keresni kezdték őket, de nem találták meg.

A halálból egyelőre megmenekültek, a földön feküdtek. Ez volt a parancs. Mihelyt pihenőhöz érkezett a menet, nyomban kiadták a németek a parancsot: „Kopf, nieder!” Ez azt jelentette, hogy hason vagy háton kellett feküdni, fejüket nem emelhették fel, mert ha valaki megtette, nyomban rávágtak korbáccsal, bottal megpuskatussal. Vagy egyszerűen agyonlőtték. A két lapátos ott feküdt a többiek között.

Az SS-legények megunták a keresést, és kijelentették, hogy ha két percen belül nem kerül elő a két ember, helyettük húszat kivégeznek. Eltelt a két perc, és a németek állták a szavukat. Húsz szerencsétlent a kukoricásba hurcoltak, mindegyikük puskatusütést kapott a fejére, lerogytak, és már kattogott a géppuska.

Az SS-őrmeister elővette óráját, amelyet a meggyilkolt munkaszolgálatostól lopott, és újabb két percet adott a két lapátos előkerítésére. Ismét eltelt két perc, és újra agyonlőtték húsz embert. Amikor a harmadik húszas csoportot is kivégezték, a két lapátos bajtárs nem bírta tovább nézni, helyesebben a földön feküdve hallgatni a többiek kivégzését. Jelentkeztek. Őket is agyonlőtték.

Ez volt a pihenő. És mentünk tovább Zombor felé. Egyszerre teherautó közeledett felénk. Megállt mellettünk, és egy német tiszt géppisztolyát elővéve belelőtt a menetbe. Huszonégy lövést adott le: tizennyolc ember halt meg. Itt halt meg Patyi is, a tábor dédelgetett kedvence. Még a tisztok is szerették. Szolgálatkész, vidám fiú volt.

Tovább kellett mennünk. A cél mindig a menet éle volt, mert aki hátul vagy oldalt állt, az könnyen megkaphatta a halálos golyót. Irtózatossá tülekedés, törtetés volt a menet éle felé. Mindenki ott akart lenni, ahol biztonságosabbnak gondolta életét.

Zomboron futólépésben haladtunk át, természetesen este, mert a németek taktikája az volt, hogy szörnyű menetünket nem mutatták meg a városi lakosságnak, nehogy szánalmat keltsünk bennük. Ezért kellett Zombor előtt várakoznunk, amíg sötét lett.

Egyre kevesebben lettünk. Hiába talákoztunk magyar csapatokkal, hiába kiáltottunk ki a sorból, hogy mentsenek meg bennünket, a német géppisztoly igen nagy úr volt. Senki sem mert kiállni értünk.

#

MIKÖZBEN A HALÁLMELET Baja felé haladt, Cservenkán tömegsír készült. A községháza temettette el az áldozatokat. Tömegsírba került az a huszonhét test is, akik a vérfürdő

után még éltek. Mert a cservenkai Szent Bertalan-éj után még legyilkoltak huszonzét munkaszolgálatost.

Hajnali öt órakor csend borul Cservenkára. A halál csendje, ötszázhuszonzét meggyilkolt munkaszolgálatos holtteste borította a téglagyár melletti homokbányát.

És huszonzét halott feküdt a téglagyár udvarán is. Ezeket a szerencsétleneket két elvetemült magyar katona végezte ki. A Bor melletti hatalmas Berlin-tábor hírhedt ferde szájú szakaszvezetője és egy Németh nevű honvéd.

Akkor már régen elvonult az életben maradtak szomorú serege Baja felé. Huszonnyolcan azonban megúszták az éjszakai vérfürdőt. A padláson, a téglarakások tetején, a borpincékben húzódtak meg, és sikerült elkerülniük az SS-hőherók figyelmét. Azok nem vették észre a bujkálókat, és elvonultak a többi halálra szánt kényszermunkással.

Akkor jelent meg a magyar keret két tagja, hogy véglegesen „kifüstölje” a téglagyár területét. Ravasz, minden hájjal megkent fickók voltak ezek. És sikerült felkutatniuk a halálfélelemben reszketőket.

Puskatussal zavarták le rejtekhelyeikről a szerencsétleneket, és nyomban tarkón lötték őket.

Egy sápadt arc tűnik fel a szakaszvezető fegyvercsöve előtt. Még egy másodperc, és a sápadt fej kipirosodik, vér borítja el, és a földre hull a fiú. De kezében valami csillog. A szakaszvezető felfigyel erre a csillogásra.

- Mit akarsz, zsidó? Félsz meghalni?

A másik ajka mozogni kezd, de nem hallani hangját. A félelem béklyóba veri a nyelvét.

Csak nyújtja a két pénzdarabot, ami a kezében van.

A szakaszvezető kikapja kezéből a kis pénzdarabot és megkérdi:

- Mi ez?

Végre szó buggyan ki a remegő ajkokról:

- Napóleon. Két Napóleon.

A keretes már hallott valamit erről az értékes pénzről.

- Mit ér ez?

- Nem ismerem mai árfolyamát, de kétezer pengőt megér.

- A kettő?

- Nem. Darabja.

Rosenberg Emil, temesvári fiú az egyik téglarakás tetején hasal. És hall minden szót. Fogai vacognak, a szakaszvezető vagy a honvéd minden pillanatban rajtakaphatják rejtkehelyén.

- Na, add ide és fuss - mondja a sápadt arcnak, és a munkaszolgálatos futásnak ered.

A szakaszvezető fölnevet, és célba veszi áldozatát.

Két kattanas, és a menekülő felbukik.

Egyetlen rövid percre prolongálta csak életét a két arany.

Rosenberg Emil még él, még nem fedezték fel. És fültanúja a többi gyilkoságnak. A két vérszomjas emberi fenékvad tovább kutatja a rejtkehelyeket.

És percenként hangzik fel egy-egy jajszó, egy sikoly. Azután a puska ropogása. Két tarkólövés, és ismét meghal valaki. A gyilkosok pedig szívós rendszerességgel kutatják át a telepét. Megint előhúznak valakit a szénaboglyából.

Rosenberg Emil ismét egyoldalú párbeszédet hall:

- Azt hitted, itt nem veszünk észre? Van Napóleonod?

Kovács Tamás, a pesti fűszeres került elő. Ruhája tele szénával.

Értelmetlenül bámul a szakaszvezetőre. Nem válaszol, csak remeg.

A némajátékot két csattanás és szörnyű jajveszékélés szakítja meg.

Németh honvéd agyonlőtt egy előráncigált munkaszolgálatost, de úgy látszik, a lövések nem voltak halálosak. Az áldozat még él. És jajgat, ordít, üvölt fájdalomában.

Iszonyú ez a jajveszékelés.

Közben folyik tovább a párbeszéd.

- Azt kérdeztem, van-e Napóleonod?

- Alázatosan jelentem, nincs.

- Milyen pénzed van?

- Dinár.

- Dinár nem kell. Órad van?

- Elvették a németek.

- Gyűrű...

- Azt is.

- Akkor mi a fenéd van?

A remény sugara csillant fel arcában, amikor válaszolja:

- Alázatosan jelentem, van egy krokodil bőrtárcám.

- Add ide!

Az áldozat odaadja.

- Na, most fuss, amíg jókedvem van - tanácsolja a szakaszvezető, és amikor a szerencsétlen megfordul, már célba is veszi.

Tízlépésnyire előreengedi, azután céloz. A menekülő nekiesik Rosenberg téglarakásának.

Csend, meghalt...

Huszonhét halott fekszik a téglák között.

Huszonhét áldozat, akik megmenekültek a német gépfegyverektől, de nem kerülhették el a halottrablók puska-tüzét.

Németh honvéd most odamegy feljebbvalójához és jelent. De ez nem a honvéd jelentése a szakaszvezetőhöz, hanem a cinkos megbeszélése a másik gazemberrel.

- Kezdhethük.

- Jól megnézted, nincs már itt senki?

- De van. Huszonhét halott. Az a jajgatós is abbahagyta már. Ezek már nem tanúk.

- Nehogy egy is itt maradjon! Még Pestre kerülhetne és vallhatna.

- Mondom, mind halott.

- Na, jó. Hány óra?

Németh mosolyog.

- Azt könnyen megmondhatom. Van elég órám - mondta és előhúz zsebéből vagy hetet.

- Ezen háromnegyed hat, ezen pedig tíz perc múlva lesz hat. A fene egye meg, ez áll. Becsapott a zsidó. Amikor az előbb elszedtem tőle, még járt.

Fölnevet:

- Igaz, akkor még ő is járt.

A szakaszvezető gondolkozik.

- Másfél óránk van. Fél nyolckor idejönnek a téglagyáriak.

- Hogyan akarsz te háromezernél több hátizsákot másfél óra alatt átkutatni?

- Csak azokat nézzük át, amelyek pofára jól néznek ki. Minden tizediket, vagy huszadikat. És két jó nagy hátizsákba belegyömöszöljük az értékesebb holmikat. Na, rajta.

És nekikezdenek. Közel háromezer-hatszáz munkaszolgálatos érkezett Cservenkára. Ezek közül ötszáznál többet megöltek, ötszázat hátizsákkal hurcoltak el, kétezer-ötszázat hátizsák nélkül indítottak neki a zombor-bajai halálútnak. Most háromezernyi hátizsák feküdt gazdátlanul a téglagyár kemencéiben, szárítóiban és az udvaron.

Ezért kellett a huszonhét, halálból már egyszer megmenekült szerencsétlennek meghalnia. Hogy ne legyen ta-

núja a halottrablásnak. De egy tanú még él. Ott kuporodik még a téglán, és mindent hall.

Megkezdődik a fosztogatás. Egyre-másra ürülnek ki a hátizsákok. A két gonosztevő határozott szakértelemmel válogatta ki a jobbfejta zsákokat.

Rosenberg egyre merészebb lett, és most már úgy helyezkedett a téglá tetején, hogy lásson is.

- Nézd, milyen inge volt itt ennek a zsidónak - húzott ki az egyik zsákból egy puplinget Németh.

- Azt add ide - ragadta ki kezéből a másik.

- Van itt elég, ne légy olyan éhes. Ezt a borotvakészletet megtartom.

És raboltak. Inget, alsónadrágot, pizzamát, tisztálkodószerket. Amikor jól megtelt két hatalmas hátizsák, abbahagyták.

- Na, ennyi elég - nyögte a szakaszvezető a hatalmas súly alatt.

- Kár, hogy nincs itt még élő zsidó, hogy cipelhetné nekünk - jegyezte meg a honvéd.

Átléptek két halott munkaszolgálatoson és a kijárat felé tartottak. Németh még megjegyezte:

- Na, a többi hátizsák itt marad a sváboknak.

A téglagyár munkásai szállingózni kezdtek a telepre.

Megjött az igazgató is. A két katona a jobb oldali kapun ment ki. Azt hitték, nem látják, hogy milyen dagadt zsákmánnyal mennek el. De az igazgató látta. És csóválta a fejét. Azután alkalmazottaihoz fordult:

- Semmihez ne nyúljanak. A halottakhoz se. Jelenteni kell mindent a községházán.

Végigment a telepen. Éppen akkor, amikor Rosenberg leereszkedett a téglarakásról.

Amikor látta, hogy a megrémült ember szemei milyen tágra nyílt ijedtséggel merednek rá, megnyugtatta:

- Ne féljen semmit. Nyugodtan jöjjön le és alkonyatig bújjon el a szőlőben. Este pedig menjen egyenesen tovább arafelé.

És mutatta az irányt.

- Hová jutok? - jött meg Rosenberg hangja.

- Bácsstopolyára. Ott szerbek is vannak. Sok szerencsét.

Szőlőt ehét annyit, amennyit akar.

Így szabadult meg Rosenberg Emil a cservenkai pokolból. És így lett mégis tanúja a két elvetemült keretes huszonhétszeres gyilkosságának.

Bácsstopolyán bevárta a felszabadító vörös katonákat, azután eljutott Temesvárra. De nem ment egyedül. Magával vitte a cservenkai vérfürdő szörnyű emlékét.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET - A bajai zsidó temető

ÉHESEK VOLTUNK. Már tizedik napja nem ettünk mást, csak marharépát. A németek nevetve dobták soraink közé a földből kirángatott nyers répát, és mulattak azon, hogyan verekszünk a csemegéért. Egy-egy répát testvériesen elosztottunk húsz-harminc részre, és rágtuk az édes-kesernyés zöldséget. Néha megengedték, hogy az iszapból igyunk.

Így jutottunk el Baja közelébe. Itt ismét pihenőt tartottunk. Újra elhangzott a „Kopf nieder”, és a földön elnyúlva kellett várni, amíg az SS-legények kipihenték magukat. Fél óra múlva a merészebbek felütötték a fejüket és körülnéztek, mit jelent ez a szokatlanul hosszú pihenő. Egy magyar kaszárnya mellett voltunk.

Nemsokára két magyar tiszt jelent meg az SS-őrmester előtt. Tárgyaltak. Ekkor Hoffmann Endre, egy pesti bank igazgatója merészen odaállott az egyik tiszt elé.

- Hoffmann Endre munkaszolgálatos alázatosan jelentkezik és kihallgatást kér.

A tiszt szerencsére kíváncsi volt és megadta az engedélyt. A német egy szót sem szólt.

Hoffmann röviden elbeszélte a halálút történetét. Csak néhány szóval vázolta a történeteket, nehogy túlságosan igénybe vegye a tiszt türelmét. De az kíváncsi volt a részletekre is. Hoffmann elmondta...

A kihallgatás vége az volt, hogy a két tiszt fejszoválvá element, és a németek nem lötték agyon Hoffmant. Ezt jó jelnek véltük. Ismét megvártuk a sötétséget, és az elsötétített Baján ismét futólépésben haladtunk át.

Ennek ellenére itt-ott felkiáltások hangzottak el a lakosság részéről. Felismertek néhány bajai fiút.

Hoffmann bátor kiállása után abban bízunk, hogy a németek átadnak bennünket a magyar katonai hatóságoknak. De amikor Baján egyik kaszárnya a másik után tűnt el mögöttünk, lemondunk erről a reménységünkről is. Már átmentünk a vasúti vágányokon. Egy bajai születésű bajtárs felvilágosított bennünket:

- A zsidó temetőbe megyünk.

Igaza volt. Koromsötétben értünk a bajai zsidó temetőbe. Ismét elhangzott az oly sokszor hangzott parancs:

- Lefeküdni! Fejet lehajtani!

Lukács Ilonka sírja mellett feküdtem. Élt tizenegy évet... Én eddig negyvenegy évet éltem. Vajon megérem-e a negyvenkettediket is?

Huszi is erre gondolt, mert a temető kísérteties sötétségében, Müncz Ármin sírkövének tövében halkán megjegyezte:

- Akik ottmaradtak az úton, az árokban és Cservenkán, azoknak nem lesz sírkövük. Nem kereshetik fel őket hozzátartozóik... Ha én most itt meghalnék, nekem se lenne sírkövem.

- Ne ríkass meg. Hány óra lehet?

- Mindjárt éjfél. Úgysem voltunk még éjfélkor temetőben. Vajon lesznek-e kísértetek?

Erélyes hang némította el halk beszélgetésünket.

- Ruhe!

A sírköveken szétszórva SS-katonák ültek. Géppisztollyal a kezükben. Közben éjfél is elmúlt, a megviselt testek álomba merültek, ötszázhuszonnyolc kilométert tettek meg a temető élő lakói. Most halott bajai zsidók örködtek felettük.

Éjjel kettőig aludtunk. Akkor morgás támadt a temetőben. Valaki beszélt, mire harsány, szívből jövő „éljen” hangzott fel.

Megtudtuk, hogy egy magyar ezredes jelent meg a temetőben és bejelentette, hogy a magyar honvédség átvesz bennünket. Erre hangzott el a harsány éljen. Negyed négy volt, az ezredes elment, de semmi sem történt.

A németek nem adtak ki bennünket? Vagy a magyarok meggondolták magukat? A hold kirajzolta a sírkövek sziluettségét, és mi ébren, aggódva vártuk, mi lesz a sorsunk.

Fél négykor ébresztő volt. De német ébresztő. Magyar keretnek se híre, se hamva. Megindultunk kifelé a temetőből a Duna irányában.

- Nem félsz a Dunától? - kérdezte valaki rekedten.

- Miért? Újvidékre gondolsz?

- Igen.

- Ha a magyarok nem tudnak bennünket átvenni, akkor minden lehetséges.

Többen optimisták voltak:

- Az ezredes tudta, mit csinál.

Grünwald a fejét csóválta:

- Nem tetszik nekem ez a Duna. Miért nem kaszárnyaiba visznek bennünket?

Ismét sötétben mentünk át Baján. Milyen ismerősek a házak sötétben is! Gyakran jártam Baján, de nem mint fogoly...

A Sziget felé mentünk, és csakhamar a kis hídon voltunk, amely összeköti Baját a szigettel. A hídfőnél magyar honvédek álltak őrséget.

Átmentünk a szigetre. A németek a halászkunyhókon túl, a part mellé hajtottak bennünket. Még sötét volt. Amikor hajnalodott, Fenyő Tibor felkeltett és odasúgta:

- Van itt egy halászmester, kérjünk tőle jó pénzért enni.
Van pénzed?

- Van negyven pengőm. És neked?

- Nekem is annyi van.

Felkeltettük a halászmestert. Adott kenyeret, pálinkát és szőlőt. Nem fogadott el egy fillért sem. Jóllaktunk. Akkor még nem tudtam, hogy ennek a halászmesternek köszönhetem majd megmenekülésemet.

Ébredt a tábor. Egészen világos lett. És nyomban észrevettük, hogy nincsenek ott a németek, a pribékjeink, csak a Duna őrzött bennünket és a hídon a magyar őrség. Felszabadultan, boldogan sétáltunk rongyainkban a szíjgöten. Akinek még csajkája, kulacsa volt, a Dunához sietett és ivott... Annyi szomjazás után most mindenki jóllakott vízzel.

Fél tízkor feltűnt az úton az első kenyeres kocsi. Tisztek is jöttek, kiosztották a kenyeret, és listát kértek az életben maradottakról.

Szomorú volt ez a számadás. Ezeröttszáznyolcvanhét munkaszolgálatos érkezett Bajára. Háromezer-hatszázból ennyi maradt meg. Két-háromszáz lemaradt, mintegy ezer-nyolcszáz volt a halottak száma.

Mindenki ismerőst keresett. Ilyen kiáltások röpködtek:

- Ki látta Faragó Ákos festőt? Nóti Lászlót, Wirth Palit?

A Vorarlbergiek is igyekeztek megtudni, hogy ki maradt életben. Kevesen voltunk, hiányzott Hajdú Gyuri is, a Shell igazgatója.

Valaki éppen róla beszélt.

- Füscherrel együtt két kilométeren át vittük. Már nem tudott járni a fáradtságtól. Egy fordulónál megcsókolt és leült. Könnyörögtünk neki, hogy szedje össze magát, mi visszük még tovább.

- Semmi értelme - suttogta. - Most vagy ötven méterrel arrébb? Mindegy. Isten veletek.

Látták, hogy egy SS-legény feléje megy. És a következő pillanatban két lövés dördült el.

Kaufmann, az orvos szólalt meg:

- Amikor teherautóval megszőktem és elfogtak...

- Hogy is volt az? - szakította félbe Beregi. - Hallottam róla, de csak fél füllel.

- Cservenka után történt, hogy a menet odasodródott egy MATEOSZ-teherautóhoz. Odasúgtam a sofőrnek, hogy ezer pengőt adok, ha felvesz. Mielőtt válaszolhatott volna, feltűnt az autó előtt egy német. Mentünk tovább. Negyedóra múlva újra az autó mellé sodródtunk. Gondolkozás nélkül beugrottam a sofőrülésre. Nem vettek észre. Így menekültem meg.

- Akkor miért vagy itt?

- Mert elfogtak. Fél óra múlva az ajtóhoz jött egy zászlós, akinek a MATEOSZ-kocsin volt a kerékpárja. Meghallgatta történetemet és nagyon emberségesen, de határozottan kijelentette, hogy nem teheti kockára tisztí kardbojtját, nem vihet tovább. Biztatott, szálljak le, tiszta a levegő, és minden jót kívánt. Alig tettem ötven lépést, mintha a földből nőttek volna ki, terepruhás SS-legények vettek körül. Sejtették, hogy szökött munkaszolgálatos vagyok. Sárga csillagos kabátomat kezemben tartottam, kifordítva, hogy ne lehessen látni a csillagot. Persze, nyomban felfedezték, hogy zsidó vagyok. Azt hittem, agyonlőnek, hiszen kivégezték azokat is, akik meg sem szöktek. De csak hajtottak előre. Azt hittem, a menetben akarnak agyonlőni. De ez sem következett be, elvegyültem a tömegben. Útközben is elkerültem a halált. Így vagyok köztetek. De még valamit akarok mondani, ezt hallgassátok meg.

Rövid szünetet tartott, azután folytatta:

- Szóval, amikor elfogtak és visszahajtottak a menetoszlophoz, az árokban egy sebesült bajtársunk feküdt. A keze feje és a karja volt szétroncsolva. Sebeiből ömlött a vér. Mind a két golyó a jobb kezét érte. Mint orvos, jól láttam, milyen borzalmasan szenved. Amikor meglátott, könnyörögni kezdett:

- Vízet, doktor úr, vizet.

- Természetesen nem volt egy korty vizem sem, egyébként is hat SS-ember állt mögöttem.

- Vízet, vagy adjatok egy golyót a fejembe is! - nyöszörögte.

- A következő pillanatban teljesült kívánsága, homloklovést kapott. Nem szenvedett tovább.

Mindenki tudott valami hasonló, borzalmas esetet. De a beszélgetés abbamaradt, mert azt hallottuk, hogy a halászmester krumplit osztogat. Mindenki odarohant. Én is, de nem krumpliért. Más tervem volt. És sikerült...

Láttam, hogy a bajai civilek élelmiszert hoznak a szigetre, a bajai születésű bajtársaknak. Megkértem a halászt, adjon át az egyiknek egy cédulát. Volt egy bajai ismerősöm, annak írtam. Ruhát kértem, mert egy szál rongyos ingben értem a városba. Másfél óra múlva megjelent ismerősöm alkalmazottja, és egy szürke inasruhát hozott számomra. Felöltöttem, és olyan voltam benne, mint egy lakáj. Nyomban a hídra mentem, és kipróbáltam a ruhát. Rám sem hederítettek a fegyveres őrszemek. Szívdobogva mentem át a hídon. Nem kiáltottak utánam. Percek alatt a városban voltam...

Borbélyhoz mentem, majd sapkát vásároltam, hogy ne legyen feltűnő rövidre nyírt hajam. Ismerősömnél éjjeli szállást és vacsorát kaptam. Paprikás csirkét!

HUSZADIK FEJEZET - Császár »főtörzs« elnyeri büntetését

FÉL ÉV UTÁN újra ágyban aludtam. Párnák között. Másnap, október 13-án sikerült eljutnom arra a kompra, amelyen a németek a Dunántúlra visszavonultak. Én is a Dunántúlra kerültem. Rengeteg menekülő várt a másik oldalon a Dunáig közlekedő szükségvonatra, amely Bátaszék-Újdombóvár felé indult. Közeledtek az oroszok Baja felé...

Feljutottam a vonatra, és másnap Budapesten voltam. Két nappal ezelőtt még a Bajára tartó halálmenetben rettenetesen az SS-pribékek gépfegyverétől, most pedig a Rudasgyógyfürdő vizében ültem.

Október 14-e volt. Huszonnégy órával később Szálasiék átvették a hatalmat. És ugyanezen a vasárnapon elindult Bajáról ott maradt bajtársaim csoportja a Dunántúlra.

#

MICSODA VONULÁS! Miért nincs itt Lubitsch, Sternberg? Valamilyik világhírű amerikai vagy orosz filmrendező, hogy lefotografáltassa operatőrijével ezt a vonulást!

Ezerötszáz csontváz masíroz Bajáról Szentkirályszabadja, Moson-Magyaróvár, Németország felé.

És közben Bonyhád... A Volksbund dédelgetett faluja. Tudatosan hurcolják keresztül Bonyhádön a félholtakat. És a Volksbund SS-hóhérijai kihasználták a lehetőséget. Itt is dolgozott a gépfegyver, itt is elhullott egy csoport szerencsétlen, elgyötört ember, akik Baján már bíztak abban, hogy megmenekülnek, hogy egyheti felruházási szabadságot kapnak, hogy Pest környéki táborba kerülnek.

A bonyhádi tömeggyilkosságból megmaradtak rongyos serege ment tovább Szentkirályszabadja felé. Ott viaszosan helyzet fogadta őket. Erős őrizet, de néhányan megszöktek. A többiek alig tudtak néhány levelezőlapot kicsempészni a helybeli jóérzésű lakosoknak. És pár nap múlva innen indult a szomorú brigád. Cafatokban lógó rongyokban, csontig lefogyva, reménytelenül tüzelő szemekkel.

Két parasztszekér vitte utánuk a betegeket. Az egyik haldoklók feküdtek. De ment tovább a menet. Dolgozott a puskatus, nem volt irgalom. Napi negyven kilométer. Aki elhullik, annak vége. Pihenő...

Ismét húsz menetképtelent jelentenek. A keret nyomában szekeret rekvirál. Tizenheten kerülnek fel az új szekérre, hárman a haldoklók közé.

Moson-Magyaróvár. Már öt szekér. Kettő egymásra dobált haldoklókkal. Német SS-tisztek jönnek. A fejüket csóválják.

- Ezt az anyagot nem vesszük át. Semmi értelme!

Tárgyalás... A magyar keret elvonul, és újra németek veszik át az uralmat. Két nap az óvári Bauxitgyárban, azután indulás Németország felé.

Vonul, vonul a fegyencsapat. Fél- és háromnegyedholtna a bizonytalanság felé. Azok, akik nem tudtak útközben elszökni, és akik életben maradtak a kivégzések után.

Megy a rongysereg, utánuk a szekerek. Három szekér beteg és két szekér haldokló.

Pihenő. Egy csontig lefogyott, sápadt arc. Forgács Béla arca ülő helyzetbe emelkedik fel a szekéren. Halkan mondja:

- Vegyétek le rólam. Már órák óta halott.

A testet leemelik.

Ranczenberg volt. Irina egykori lovagja.

MENNYIVEL SZERENCSEBBEK voltak, akik a második, kétezer-kétszázados csoporttal jöttek, vagy azok – mintegy kétszázán –, akik menetképtelenség miatt a Berlin-tábori kórházban maradtak. A második csoportnak is sok halottjuk volt, de tizedrészük sem, mint az első halálmenetnek, ők már két nappal az indulás után felszabadultak.

Később megtudtuk róluk, hogy szeptember 24-én, amikor még a vasútépítő táborok közelében voltak, az egyik útkanyarultnál feltűnt egy ember. Az elől állók megtorpan-
tak. Az idegennek géppisztoly volt a kezében.

- Partizán – súgtak össze a munkaszolgálatosok.

- Ugyan! Egy partizán egy egész keret ellen? – kételkedtek mások.

Pedig mégis az volt. A visszavonulás annyira demoralizálta a német és magyar legénységet, hogy amikor a keret tagjai meglátták a partizánt, nem tudták, mitévők legyenek. Végül megadták magukat. A szerb partizán azzal a csellel élt, hogy hátrafordult, mintha magához szólítaná embereit. Így történt, hogy egyetlen partizán megtámadott és foglyul ejtett egy csapat fegyveres katonát, ugyanakkor felszabadította a keret őrizetére bízott rengeteg munkaszolgálatost.

A keret tehát megadta magát. A géppisztolyos partizánt csakhamar több szerb követte. Köztük volt az a szerb mérnök is, aki a Todt-szervezet keretében a Röhn-tábor vasútépítő munkálatainál „megbízható” munkavezetőként szerepelt. Részben azért kellett a németeknek feladniuk a Balkánt, mert azok a területek, amelyeken átmenetileg uralkodtak, telis-tele voltak ilyen „megbízható” munkaerőkkel. Ezek a lakossággal együtt szenvedélyes gyűlölettel lesték az alkalmat, hogy hazájuk leigázásáért visszaüssenek a németeken és csatlósaikon.

Amikor erre elérkezett az alkalmas idő, a partizánok csodálatos bátorsággal ugrottak talpra, és egyéni vállalkozásokkal éppen úgy, mint szervezett csapatokban teljessé tették a németek vereségét. A szerb mérnök, aki szemtanúja volt a német és a magyar keret kegyetlenségeinek, már régen megszökött a Todt-szervezettől. Partizáncsapatot szervezett, az élére állott és hőstettek sorát vitte véghez.

A partizánok nyomban Császár János főtörzsőrmestert keresték.

Csakhamar meg is találták. Gyáván elbújt, munkaszolgálatosnak öltözött. Sok bűne volt Császárnak, de bűnhődése is szörnyű volt. Először megverték, mint ahogy ő megvert mindenkit. Azután leborotválták a haját, ahogy ő nyírt „hecc”-ből a borbély kezéből kikapva a nyírógépet „ciccakkos díszeket” a munkaszolgálatosok fejére. Amikor bohóccá nyírták, következett az evés. Mert Császár egyik hecce az volt, hogy ha nagyon rossz volt az ebéd, akkor egy-egy „kedvencével” hat-nyolc adagot is megetetett, míg az illető bele nem betegedett a vendéglátásba.

Most romlott káposztát kellett ennie. Hat adagot. Utána kikötötték, ahogy ő kikötött százakat. Juhász tizedest is kikötötték, Schnitzer honvéd is megkapta a karjára a kötelet, és sorsukban osztozott hat keretes és négy tiszt is. Akik hosszú ideig kínozták a munkaszolgálatosokat, azokat most megkínozták a szerbek. És akinek embervér tapadt a kezéhez, azt agyonlőtték.

Császár főtörzsőrmestert először száz órára kötötték ki, ahogy a krumpliverem foglyai is száz órát lógtak.

A partizánok magukkal vitték a felszabadult munkaszolgálatosokat, és nem várták meg Császár és a többiek sorsának beteljesedését. Később hallottuk, hogy Császárra nem pazaroltak golyót, hanem állítólag elégették. Szörnyű sors,

de aki látta, milyen embertelen gonoszsággal, milyen elvetemült kegyetlenséggel és szadista örömmel kínozza a táborok szomorú lakóit, az nem tudta sajnálni Császárt.

Útközben harcra került a sor a németekkel is. Ezekben a harcokban derekasan részt vettek a munkaszolgálatosok. Száznál több halottja volt a hazafelé tartó magyar kényszer-munkásoknak a partizánharcok során. Hősi halottak voltak, harcban estek el, mint katonák.

A menet zöme hegyekben, rejtett utakon jutott el biztonságos helyre. Mert akkor még a visszavonuló németek garázdálkodtak az országutakon.

Temesvárra, Aradra, majd Szegedre kerültek a fáradt bo-riak. Ezekben a városokban jól ment a soruk. Nagy részük pedig visszakerült otthonába, Pestre.

#

UGYANAZON az október harmadiki napon, amikor az első bori halálmenet tagjai Titel alatt a határra értek, megmozdult a Bor mellett levő „Südlager” is.

Itt várt az indulásra a német autócsoport utolsó kelet-szerbiai maradéka, az NSKK utóhátvédje, a két héttel előbb felgyűjtott München Lager autócsoportja. Itt a München-táborban néhány pesti fiú is dolgozott, közöttük Mann György golyóscsapágy-kereskedő. Ő volt az egyetlen a magyarok között, aki nem csüggedt, amikor az első háromezer-hatszáz, azután a második kétezer-négyszáz csoport elindult, és ők még mindig maradtak.

- Mi is elmegyünk. Ezek a német autósok nem fogják bevárni sem Titóék, sem az oroszokat. Ezekre már várnak a hegyekben... És amíg észreveszik, hogy mi, néhány zsidó fiú is itt vagyunk, már talán bennünket is szitává lőnek.

- Tehát? - kérdezte Braun Jenő.

- Együtt indulni és nyomban megszökni! - mondta Mann Gyuri határozottan.

Délután kettőkor kis Wanderer-autó állott meg a Südlager kapuja előtt. Ismerős, testes alak szállt ki belőle.

Marányi Ede volt. Az alezredes... Bor kiskirálya, réme, Marányi, a sokszoros gyilkos.

Most kicsit sápadtabb volt a szokottnál. Lovaglópalcája most is a kezében volt, mögötte pedig barnára sült segéd-tisztje lépkedett.

Mann söpört az udvaron. Braun is. Odaszólt neki:

- Tehát nem igaz.

- Micsoda?

- Hogy az első csoporttal ment el.

- Én úgy hallottam, hogy a másodikkal, és a partizánok elfogták, agyonlőtték.

- Most láthattad...

- Sőt, azt is beszéltek, hogy repülőgépen ment el.

- Szóval velünk jön.

Látták, hogy a németekkel tárgyal. És fél órával később, amikor hirtelen indulást vezényeltek, Marányi 13-as számjelzésű sárga autója is a német autókolóniában volt. Megpróbáltak kitörni a Bort körülzáró partizángyűrűből.

Sikerült? Mann Gyuri nem tudja, ő Heidenau magasságában megszökött, és másnap partizánok vették oltalmuk alá. Tény az, hogy a sokszoros gyilkos, az ötször kétórai kikötések állati kitalálója továbbment a német autócsoporttal Lazsnica felé, de hogy mi lett velük, nem tudni. Hírek jöttek arról, hogy elfogták és harcban agyonlőtték őket a németekkel együtt. Más hírek szerint mégis sikerült megmenekülniük, és Marányi Budapestre jött. Egyesek szerint a megmaradt németekkel Németországba ment.

Akárhol van, nem menekülhet. Hatezer tanú kívánja büntetését. Háromezernyi élő és ugyanannyi ártatlanul legyilkolt tanú bosszúért kiáltó szelleme.

#

A BORIAK IDŐNKÉNT ÖSSZEJÖNNEK.

- Emlékszel Ibolykára? - kérdezi az egyik a találkozón.

Hogyne emlékeznének „Ibolykára”, arra a munkaszolgálatos bajtársra, aki mosott rájuk. Így kapta a leánynevet, ő volt a mosónő, aki „cseppfolyóssá” tett minden inget. Ugyanis eladta a szerbeknek és az árát elitta.

Emlékeznek mindenre. Sok rosszra, kevés jóra.

- Te hogy menekültél meg a cservenkai vérfürdőből? - kérdezi másvalaki a deportáltak Aggteleki utcai irodájában.

- És te? Mellékes, hogyan. Szédületes karriert csináltunk... Életben maradtunk... Megvagyunk!

- Többé-kevésbé, hiszen tizenöt-húsz kiló hiányzik belőlünk. De inkább vagyok élve ötven kiló, mint holtan hetven - válaszolja valaki.

#

ÉS NÉHA MEGJELENTEK a boriak között halottnak hitt bajtársaik is.

- Te, te élsz? - csodálkoznak a többiek, amikor felbukkant valaki, aki golyótól összeesett a cservenkai pokolban vagy a Baja felé tartó halálúton.

- Élek...

És elmeséli történetét. Talán századszor:

- A harmadik húszas csoportban voltam. A vállamat érte a golyó. Nem vesztettem el eszméletemet, de nyomban eldőlttem, mint egy zsák, nehogy észrevegyék, hogy élek. Pár perc múlva már öt halott feküdt rajtam. Ruhámat átítatta a vér. Az ő vérük és az én vérem. De mozdulatlan maradtam.

Háromszor reflektoroztak végig, egyszer sem vették észre, hogy élek. Hajnalban, amikor az élőkkel elvonultak a németek, kilopódtam. Szörnyű volt lerázni magamról halott bajtársainkat. Az egyik két fejlövést kapott, és a kabátja elég jó állapotban volt. Lehúztam róla a kabátot, és az én véres zakómat otthagytam. A földeken keresztül menekültem el, és a falvakban a szerb családok láttak el minden jóval. Szerb orvos kötözte be sebemet is. Szerencsére könnyű seb volt.

- Akkor te másodszor menekültél meg a halálból.

- Harmadszor. A második számú szerencsém az volt, amikor Innsbruck-táborból München-táborba engedett látogatóba a szolgálatvezető. Útközben Pál zászlós elfogott, és nem hitte el, hogy engedéllyel megyünk. Mint szökevényeket küldött el bennünket Borba. Közben Kovács, a szolgálatvezető Todt-autón Borba ment, és mire Pál erős őrizet mellett Borba kísértetett bennünket, Kovács szakaszvezető már felszállt a Zajecar felé induló keskenyvágányú vasútra. Ott állottunk ketten, mint elfogott szökevények a hadbírótság előtt. Biztos halál. Szerencsére Kovács lekéste a Zajecarból Nisbe induló vonatot, visszajött és igazolt bennünket.

- És a harmadik menekülés? - kérdezte Hay Károly festőművész.

- A harmadik volt a felhőszakadás. Még Vorarlberg és a Bregenz-tábor között épülő vasútvonal mentén történt, hogy eleredt az eső. Kegyetlenül zuhogott. Nyolcan egy kis viadukt alá bújunk. Egy nagy árkot hidalt át az a viadukt, amelynek alján alig fél méter mély henger alakú vízlevezető csatorna volt. Ez alá csúszunk be. Nem gondoltunk arra, hogy ennek az alagútnak a másik vége jóval magasabb, mint az a nyílás, ahol bebújtunk. A felhőszakadás egyre erősödött, és egyszerre csak olyan tömeg víz zúdult ránk, hogy majdnem befuladtam én is. Mert a többiek megfulladtak. A keskeny és ala-

csony alagutacsokból ugyanis már nem lehetett kibújni. Egyre zúdult, zúdult a víz, és nekem az volt a szerencsém, hogy a legszélén voltam. Amikor elmúlt az ítéletidő, hét vízbefúrtat húztunk ki a betonalagútból. A kényszermunka hősi halottait.

Megilletődötten hallgattak el a boriak. Dr. Szecső Miklós később megkérdezte:

- Emlékeztek Hortobágyi őrmesterre?

Emlékeztek. Ruszt Gábor megjegyezte:

- Angyal volt. Bárcsak minden keretes olyan lett volna.

- Képzeljétek el, ez az angyal, aki soha nem ütött, aki soha egy hangos szót nem szólt hozzánk, aki a saját kosztjából adott nekünk jó falatokat, Újvidéknél, amikor megszöktem a menetből, észrevett, és puskatussal akart visszakergetni. Pont a finisnél vadult meg ez a különben aranszívű öreg őrmester. A szerb püspöki palota előtt mentünk el. Ha nem ugrom be a piros színű palotába, végem van. De oda nem jött utánam. És ott találtam Ruszt Gabit. Ő már két perce ott volt. A palotában jó címet kaptunk. Gabi rögtön vonatra ült, én hetekig Újvidéken maradtam.

Bálint, akinek igazi nevét itt elhallgatom, aki Bor örege volt, mert negyvenkilenc éves korában deportálták, pedig a korhatár negyvenkét év volt, felsóhajtott:

- Ti már szeptemberben elszabadultatok Berlin Lagerből. De én október harmadikáig maradtam Marányiékkel és még azon túl is, Marányiék nélkül.

- Október három után is?

- Igen. Amikor már mind a két csoport elment, még a München-tábor autósai és néhány gyengélkedő maradt Borban. A gyengélkedőkkel téglákat hordattak. Volt ott egy G. H. őrmester, az irányította a munkát. Nehogy ingyen együnk. Bab piszkos liszttel keverve és buris mákkal telehintve. A keret ugyanis mákosat is evett, ebből szóródott rá

egy kevés talán már egy éve a burisra. Megvalósult gyermekkorunk álma: mákos levest kaptunk.

- És a munka?

- Követ és téglát kellett cipelnünk. Eleinte öt darab téglát, azután tízet. Vagy ugyanannyi követ. A Todt-vezetők nem kívánták a régi munkán a negyedét sem. És akkor még volt értelme a munkának. De októberben? Amikor minden percben jöhettek az oroszok? Amikor már a tábor egy részét felgyújtották és felrobbantották. Akkor kellett a krumpliverem melletti „építkezéshez” téglákat cipelni.

Én egy reggel beszöktem a faluba. Benyitottam az első kocsmába, ami utamba került. Egy nő bújtatott el. Nevetni fogtok. Magyar nő volt.

Felfigyeltem. Már meg akartam mondani Bálintnak, hogy én is ismerem Ilonkát, de néma maradtam. Mintha figyelmeztetett volna valaki, hogy ne szóljak.

Bálint folytatta:

- Ez a nő a földre szállott angyal volt. Ti nem ismerhetitek, nem járhattatok oda, ahová a keret és a németek jártak. Először megfürdetett, azután enni adott. Inni is. És ápolt, ápolt, míg jobban nem lettem. Közben elbeszélte élettörténetét. Mindent elmondott, semmit sem hallgatott el. Gyengéd volt, mint egy anya, kedves és mulatságos, mint egy gyermek és szerelmes, mint egy feleség. Mikor bejöttek az oroszok és a partizánok, jelentkezett, és néhány nap múlva, a németektől végleg megtisztított utakon jöttünk hazafelé. Szabadkán elbúcsúztunk. De nem véglegesen. Oda akarta adni minden pénzét, értékes ékszereit, mindent. De nem fogadtam el.

Bálint elhallgatott.

Lukács kérdezni akart valamit, de leintettem. Hay Karcsi észrevette, hogy nem szabad most többet kérdezni, és gyorsan elbeszélte saját kalandját.

- Heidenau után kerültünk partizánok közé. Boldogok voltunk. Én egy kis csoporttal Majdan-Pek-be kerültem, de másnap hírül hozták, hogy errefelé jönnek a visszavonuló németek. Bedobtuk magunkat a hegyek közé, és negyven kilométert tettünk meg Kucsevóig. Két napot töltöttünk Kucsevóban, amelyet állandóan géppuskáztak két vadászgéppel a németek. El kellett hagynunk Kucsevót. Átmenetileg veszélyes lett a terep, mert a Bulgáriából visszavonuló, hálójával érkező németek egyre menekültek vissza. Ismét a hegyekbe mentünk, és tizenkét napot töltöttünk egy kis hegyi faluban. Onnan Golubácra jutottunk, majd Ramnál átkeltünk a Dunán. A többi már nem érdekes, Fehértemplom, azután Szeged.

Bálint elbúcsúzott. Én erősen megszorítottam a kezét, mintha szerencsekívánataimat fejeztem volna ki. Pedig csak egy perccel később tudtam meg az igazságot.

Engel, az eltűnt Hódos Sanyi sógora mondta meg nekem bizalmasan:

- Elvette.

- Kit?

- Ilonkát, a bori magyar lányt.

- Mikor volt az esküvő?

- Tegnap délben. Reggel érkezett meg Ilonka Szabadkáról. Te, ha esetleg elhozza a találkozóra, akkor...

- Akkor úgy fogadjuk, mintha nem tudnánk semmit.

Magamban elhatároztam, hogy szép nászajándékot veszek. Ilonka megérdemli. A remek borért és szalonáért...

#

EZ VOLT A BORI HALÁLÚT REGÉNYE. De a szenvedés még nem ért véget. Még fájnak a sebek, és még jobban fájnak mások sebei.

Anyák jönnek hozzánk, megmaradottakhoz és kérdik, miért nem jött még haza a fiuk? Asszonyok keresnek fel bennünket, és könny csillog a szemükben, amikor férjük után érdeklődnek, aki mind ez ideig nem adott magáról hírt.

És mi, a véletlenül életben maradottak, igyekszünk megnyugtatni a hozzátartozókat.

Nemrégiben egy megtört anya keresett fel.

- Hallom, Borban volt.

- Ott voltam, asszonyom.

- Ismerte a fiamat?

Mond egy nevet...

- Hogyne ismertem volna.

- Tegnap beszéltem egy másik bajtársával, nagyon megnyugtattott azzal, hogy látta a fiamat, jól van, és nemsokára hazajön. Olyan jó lenne, ha ugyanazt hallanám magától is.

Megfogtam a kezét:

- Drága néni, menjen szépen haza és legyen nyugodt.

Nincs semmi baj, de azért lehet, hogy még sokáig nem jöhet haza a fia... tudja, a mai vonatközlekedés...

Megölelt, és boldogan ment el.

Fiát kivégezték, én temettem el októberben...

VÉGE

TARTALOM

<i>Egy elfeledett mű felfedezése</i>	5
Első fejezet - <i>Indulás Szerbiába</i>	11
Második fejezet - <i>Út a bizonytalanság felé...</i>	17
Harmadik fejezet - <i>Az »élet« Vorarlbergben</i>	23
Negyedik fejezet - <i>Vasutat építünk Hitlernek</i>	29
Ötödik fejezet - <i>A keret szórakozik</i>	33
Hatodik fejezet - <i>A kárpátaljai »finnek«</i>	41
Hetedik fejezet - <i>Csillagot kivégzik</i>	43
Nyolcadik fejezet - <i>Az orvosi rendelő</i>	45
Kilencedik fejezet - <i>Két ember golyót kap</i>	51
Tizedik fejezet - <i>Tálas hadapród sárkefője</i>	57
Tizenegyedik fejezet - <i>Vasárnap a táborban</i>	63
Tizenkettedik fejezet - <i>Brigitta és a hegyek asszonya</i>	71
Tizenharmadik fejezet - <i>Hazatérési hírek keringenek...</i>	81

Tizennegyedik fejezet - <i>Mégis indulunk...</i> 101
Tizenötödik fejezet - <i>SS-uralom alá kerülünk...</i> 105
Tizenhatodik fejezet - <i>Cservenka</i> 109
Tizenhetedik fejezet - <i>A cservenkai kivégzés</i> 113
Tizennyolcadik fejezet - <i>A kis Kelen tündöklő asszonya</i> ... 117
Tizenkilencedik fejezet - <i>A bajai zsidó temető</i> 131
Huszedik fejezet - <i>Császár »főtörzs« elnyeri büntetését</i> ... 137

Köszönjük, hogy a Scolar Kiadó könyvét választotta.
Iratkozzon fel hírlevelünkre a WWW.SCOLAR.HU honlapon,
vagy keressen minket a FACEBOOK.COM/SCOLARKLUB oldalon.

§ **SCOLAR KIADÓ**, 2016
1016 Budapest, Naphegy tér 8.
Telefon / fax: +36 1 466 7648
scolar@scolar.hu
www.scolar.hu

Felelős kiadó: **ÉRSEK NÁNDOR**
Felelős szerkesztő: **ILLÉS ANDREA**
Szerkesztő: **HEDVIG OLGA**
Sorozatterv, tipográfia, előzék és kötésterv: **KISS LÁSZLÓ**
Korrektor: **FÜZESI ISTVÁN**

ISBN 978 963 244 681 3

Tördelés és nyomdai előkészítés: **LAREN DORR DESIGN BT.**
Felelős vezető: **KISS LÁSZLÓ** stúdióvezető

Nyomdai munkák: **REÁLSZISZTÉMA DABASI NYOMDA ZRT.**
Felelős vezető: **VÁGÓ MAGDOLNA** vezérigazgató